

LOKACJE MIEJSKIE W WIELKOPOLSKICH DOBRACH ARCYBISKUPÓW GNEŹNIEŃSKICH W XIII I XIV WIEKU

Wprowadzenie

Powstanie metropolii gnieźnieńskiej, obchodzącej właśnie tysiąclecie swego istnienia, było uwieńczeniem trwających kilkadziesiąt lat starań Bolesława Chrobrego i jego ojca o utrzymanie trwałej samodzielności kościelnej, całkowicie niezależnej od niemieckiej prowincji kościelnej w Magdeburgu¹. Decyzję o ustanowieniu organizacji kościelnej w Polsce podjęto na synodzie rzymskim około 999 r., za panowania papieża Sylwestra II, natomiast ogłoszono w roku tysięcznym w Gnieźnie, w czasie przyjazdu cesarza Ottona III do grobu św.

---

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ Podstawowy zbiór literatury na ten temat tworzą: W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, wyd. 3 Poznań 1962; *Kościół w Polsce*, t. 1, *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966; J. Dowiat, *Chrzest Polski*, wyd. 4, Warszawa 1962; *Polska pierwszych Piastów*, red. T. Manteuffel, Warszawa 1968; *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1986; *Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w.*, red. J. Dowiat, Warszawa 1985; J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej. Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, Poznań 1964; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 4 cz. 1, Warszawa 1985; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; *Naród, Kościół, Kultura. Szkice z historii Polski*, t. 2, red. A. Chruszczewski i inni, Lublin 1986; J. Strzelczyk, *Mieszko I*, wyd. 2, Poznań 1999; Tenże, *Bolesław Chrobry*, Poznań 1999.

Wojciecha². Wytoczono wówczas granice pierwszej archidiecezji oraz trzech nowo powstałych diecezji z siedzibami w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu, a także istniejącego już od około 986 r. biskupstwa poznańskiego (polskiego) — które jednak podporządkowano bezpośrednio papieżowi³.

Jurysdykcji nowo powstałego arcybiskupstwa podlegał olbrzymi obszar państwa, w skład którego wchodziły początkowo wschodnia Wielkopolska z Kaliszem i Gniezmem, Kujawy, ziemia łęczycka, sieradzka i Mazowsze⁴. Pozostałe terytoria, należące do pierwszych Piastów, rozdzielono pomiędzy cztery wymienione biskupstwa⁵. Kolejne podziały terytoriów kościelnych następowały w miarę tworzenia nowych diecezji, między innymi na Mazowszu, Ziemi Lubuskiej, Kujawach, Pomorzu i w Małopolsce. Z braku odpowiednich źródeł trudno jest określić wielkość i wartość uposażenia materialnego przyznawanego przez władców arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu w chwili jego tworzenia. Nie były to jednak w tym okresie jeszcze dobra ziemskie lecz najprawdopodobniej dziesięciny i inne dochody płynne przekazywane Kościołowi bezpośrednio z zasóbów książęcych. Pewien pogląd na tę kwestię daje bulla papieża Innocentego II z 1136 r. dla arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba ze Żnina⁶. Według dość zgodne-

² J. Dowiat, *Chrzest Polski*, s. 93. Ostatnio J. Strzelczyk (Tenże, *Bolesław Chrobry*, s. 78 n.) krytycznie omawia hipotezę niemieckiego mediewisty Johana Frieda, według którego głównym ośrodkiem kościelnym Słowiańszczyzny Zachodniej miała zostać w roku tysięcznym Praga, natomiast powołanie metropolii w Gnieźnie stało się niejako przypadkowo, dzięki staraniom Bolesława Chrobrego w trakcie pobytu cesarza Ottona III w Gnieźnie.

³ W dalszym ciągu nie ma zgodności historyków co do charakteru tego pierwszego biskupstwa polskiego (poznańskiego): misyjne czy diecezjalne, por. na ten temat J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 2 n.; J. Strzelczyk, *Mieszko I*, s. 126 n.

⁴ Według badań historyczno-osadniczych archidiecezji gnieźnieńskiej przypadła północno-wschodnia część Wielkopolski, gęściej zaludniona i o lepszych glebach do uprawy. Natomiast część Wielkopolski przypadła biskupstwu poznańskiemu, była znacznie słabiej zaludniona i uboższa, por. J. Strzelczyk, *Zjazd Gnieźnieński*, Poznań 2000 s. 80.

⁵ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 8. Podczas podziału Polski na diecezje wzięto najpierw pod uwagę aktualny podział administracyjny państwa oraz istnienie różnych starszych podziałów historycznych i o tradycjach plemiennych, por. S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej* (w. XII–XIII), reedycja: *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, Warszawa 1968 s. 283 n.

⁶ KDW 1 nr 7. Por. wzorcowe wydanie W. Taszyckiego wraz z tłumaczeniem na język polski (Tegoż, *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, Wrocław 1951

go stanowiska badaczy znajdujący się w tym dokumencie konfirmacyjnym szczegółowy opis dóbr arcybiskupich i powstałej w XI w. Kapituły gnieźnieńskiej, zawiera wyraźne wskazówki na temat pierwotnego uposażenia Kościoła w Gnieźnie (dziesięciny z grodów) oraz późniejszych donacji uzyskiwanych od poszczególnych władców, aż do czasów księcia Bolesława III Krzywoustego⁷. Do najstarszych, pochodzących jeszcze od Bolesława Chrobrego, należały z pewnością dziesięciny z szesnastu grodów położonych niemal na całym obszarze archidiecezji gnieźnieńskiej. Posiadłości ziemskie, nadane przez Bolesława Śmiałego oraz późniejszych władców, rozlokowane były na obszarze sięgającym od Kujaw, przez ziemię gnieźnieńską, w kierunku południowym — w stronę Sandomierza i Krakowa⁸. Do połowy XII w. ukształtowało się w Gnieźnie jedno z największym (obok Krakowa) latyfundiów kościelnych, posiadające w swoim władaniu w przybliżeniu 150 wsi oraz liczne dochody z książęcych ośrodków grodowych⁹. Majątek kapituły gnieźnieńskiej, wyodrębniony około 1124 r. z opola żnińskiego, był o wiele skromniejszy, gdyż składał się jedynie z dziesięciu wsi, liczących co najmniej 77 dymów i zamieszkałych przez ludność służebną różnych kategorii, wieśniaków (*rustici*), tak zwanych gości (*hospites*) oraz rycerzy (*milites*)¹⁰.

s. 59–82). Uznawana w literaturze raz za oryginał, innym razem za falsyfikat, bulla gnieźnieńska z 1136 r. została ostatecznie określona przez Z. Kozłowską-Budkową, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej do końca XII wieku*, z. 1, Kraków 1937 s. 36–38, jako *współczesna kancelaryjna, naśladowcza, uwierzytelniona pieczęcią Innocentego II kopia*.

⁷ Analizą uposażenia arcybiskupstwa, na podstawie bulli z 1136 r. zajmowali się m.in. W. Abraham, *Organizacja Kościoła*, s. 130–133; J. Wrażak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu*, Lwów 1929 s. 7–15; *Historia powiatu żnińskiego*, red. S. Truchim, Poznań 1928 s. 18–29; K. Malec-czyński, *W sprawie autentyczności bulli gnieźnieńskiej*, Wrocław 1947 oraz przedruk: K. Malec-zyński, *Studia nad dokumentem polskim*, Wrocław 1971 s. 170–188; B. Miśkiewicz, *Rozwój stosunków feudalnych i zmiany w strukturze społecznej*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. J. Topolski, Poznań 1969 s. 174–176. Najwnikliwszą analizę uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego dał, jak dotąd, H. Łowmiański, *Początki Polski*, s. 336–352. Okres staropolski omówił obszernie J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955.

⁸ H. Łowmiański, *tamże*, s. 349.

⁹ J. Wrażak, *Rozwój uposażenia*, s. 15.

¹⁰ KDW 1 nr 7. S. Zakrzewski, *Rozwój i ustroj kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912, s. 47; B. Miśkiewicz, *Rozwój stosunków*, s. 175.

Wielka własność arcybiskupów gnieźnieńskich intensywnie rozwijała się w następnych stuleciach, częściowo jeszcze drogą nowych nadań, jednak w pierwszym rządzie w rezultacie świadomej i planowej działalności gospodarczej, kolonizacji, komasacji dóbr wokół kilkunastu centrów osadniczo-gospodarczych, rozwoju nowych technik gospodarowania, popierania rzemiosła i tworzenia miast lokacyjnych. W efekcie tych zabiegów dobra stołowe arcybiskupów gnieźnieńskich obejmowały w połowie XIV w. 2 miasta i około 270 wsi, w końcu tego stulecia (około 1374 r.) 11 miast i 330 wsi oraz w początkach XVI w. (1512 r.) 14 miast i 312 wsi¹¹. O organizacji majątku kościelnego i sposobie wykonywania jego zarządu w najstarszym okresie (XI–XII w.) źródła nie podają bliższych szczegółów. Dopiero w pierwszej połowie XIV w. pojawił się podział majątności gnieźnieńskiej na klucze, tenuty i prokuracje, których centrami były z reguły miasteczka arcybiskupie lub dobrze rozwinięte wsie, zmierzające w kierunku lokacji miejskiej na prawie niemieckim¹².

Spośród czterestu miast funkcjonujących w dobrach arcybiskupich w końcu średniowiecza i początkach czasów nowożytnych, jedynie pięć założono w granicach historycznej Wielkopolski (Grzegorzew, Kamień, Kwieciszewo, Opatówek, Żnin), właśnie nimi zajmujemy się w tym artykule, natomiast pozostałych dziewięć znajdowało się na Kujawach, ziemi sieradzkiej, łęczyckiej i łowickiej¹³.

¹¹ J. Warężak, *Rozwój uposażenia*, s. 78–79; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów*, tablica I po s. 136. Zmniejszenie liczby wsi na początku XVI w. należy przypisać komasacji dóbr i tworzeniu folwarków. Dla porównania, w początkach XVI w. dobra biskupstwa krakowskiego obejmowały 11 miast i 225 wsi, poznańskiego — 10 miast i 131 wsi, wrocławskiego — 5 miast i 161 wsi, płockiego — 7 miast i 162 wsi, por. J. Kłoczowski, *Średniowiecze i Rzeczypospolita*, w: *Zarys dziejów*, s. 29.

¹² J. Warężak, *tamże*, s. 86 (tablica). W okresie od początku XVI do XVIII w. dobra arcybiskupie dzieliły się już tylko na klucze i partykularze, por. J. Topolski, *tamże*, s. 17.

¹³ Były to: Skierniewice (1457), Łowicz (p. 1300), Łęgonice (1420), Kurzelów (1285), Grocholice (1420), Uniejów (ok. 1331), Turek (ok. 1331), Piątek (ok. 1339), Sompolno (1477), na ten temat m.in. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986 s. 85–88, jednak ustalenia autorów w zakresie chronologii miast wymagają korekty. Por. także R. Rosin, *Studia z dziejów miast dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego (XII–XVI w.)*, „Sprawozdanie z Czynności i Posiedzeń Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 14: 1959 z. 1 s. 10–13; Z. Gułdon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska” 2: 1968 s. 28; *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor i H. Samsonowicz, Warszawa 1994 s. 271, 290–293.

1 Grzegorzew

Osada, na której terytorium lokowano późniejsze miasto Grzegorzew, powstała na prawym brzegu Rgilówki, dopływu Warty, w odległości około siedmiu kilometrów na wschód od miasta Koło. Obszar otaczający omawianą miejscowość należy do Kotliny Kolskiej, ukształtowanej w wyniku rozszerzenia doliny Warty, w miejscu ujścia do niej rzeki Ner¹⁴. Rejon dzisiejszego Grzegorzewa i najbliższych okolic wznosi się o około 105 m nad poziom morza i około 12 m nad poziom nurtu rzeki Warty¹⁵. Idąc w kierunku północnym i wschodnim od Kotliny Kolskiej, teren stopniowo podnosi się, przechodząc łagodnie w Wysoczyznę Kłodawską, położoną około 120–135 metrów nad poziomem morza¹⁶.

Grzegorzew zajął niewielki obszar suchego wyniesienia terenu na skraju szerokiej i zabagnionej doliny Rgilówki, która wraz z rzeczkami bez nazwy oraz obszarami łąk bagiennych otaczała późniejsze miasto lokacyjne od wschodu, południa i północy¹⁷. Swobodny dostęp do omawianej miejscowości istniał jedynie od zachodu, wzdłuż starej drogi (XII–XIII w.) z Poznania przez Koło do Łęczycy i dalej na Kujawy i Mazowsze¹⁸. Przeprawę przez dolinę Rgilówki ułatwiały:

¹⁴ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998 s. 158 oraz ryc. 24 na s. 156; B. Krygowski, *Krajobraz Wielkopolski i jego dzieje*, Poznań 1958, tablica I. Nieką Uniejowską nazwał ten mezoregion T. Bartkowski, *Wielkopolska i Środkowe Nadodrze*, Warszawa 1970 s. 359.

¹⁵ Por. mapę w skali 1:100000 N-34-133/134: Konin, Zarząd Topograficzny Województwa Polskiego, Warszawa 1996.

¹⁶ J. Kondracki, *Geografia regionalna*, s. 159; A. Dylkowa, *Geografia Polski. Krainy geograficzne*, Warszawa 1973 s. 505, ryc. 188 umieszcza w omawianym miejscu Równinę Kutnowską.

¹⁷ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, red. M. Siuchniński, Wrocław 1967 s. 227.

¹⁸ S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, 9:1953 nr 6–8 s. 223 i przypis 98, był to fragment drogi z Poznania do Lublina, która na odcinku z Koła biegła dwoma wariantami: 1. Koło–Grzegorzew–Kłodawa–Łęczycza; 2. Koło, Powiercie–Dębie nad Nerem–Błonie–Łęczycza. W okresie XV–XVIII w. drogę poznańsko-lubelską wykorzystywano do przepędzania bydła, por. J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII w. Handel wołami*, Gdańsk 1977 s. 101 n. oraz rys. 2 na s. 92–93. Wzmianki o komorach i mytach przy niektórych z wymienionych miejscowości pochodzą z XII–XIV w., potwierdzając wczesną metrykę drogi z Koła przez Grzegorzew do Łęczycy. Por. także K. Małeczyński, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów 1926, mapa załączona do pracy; T. Wąsowicz,

piaszczysta wyspa rzeczna i drewniany most, znane ze źródeł średniowiecznych (XIV w.)¹⁹. Nie jest jednak wykluczone, że system przeprawy w Grzegorzewie był o wiele bardziej skomplikowany i oprócz wymienionych elementów składał się dodatkowo z grobli oraz kolejnego mostu (lub kładki) łączącego wyspę ze wschodnim brzegiem doliny rzeki. Niemalże całkowity brak materiałów archeologicznych powoduje, że na temat najstarszych dziejów Grzegorzewa nie pewno nie można powiedzieć. Analiza map osadnictwa z okresu wpływów rzymskich wykazuje wielką ilość znalezisk skupionych wokół Konina, Koła, Spicymierza, Uniejowa i Łączycy²⁰. Najbliższe okolice Grzegorzewa stanowiły wówczas całkowitą pustkę osadniczą, co zdaje się potwierdzać tezę niektórych badaczy, że nie istniała jeszcze wtedy wspomniana droga z Koła do Kłodawy przez Grzegorzew (I–VI w.). Podobny układ osadnictwa istniał w tym rejonie również w okresie wczesnośredniowiecznym (do końca XI w.). Skoncentrowane było ono głównie wzdłuż brzegów Warty na odcinku: od Konina do Łądu i Pyzdr (na zachód), oraz od Koła do Spicymierza (na południe). Znaczne skupienia osadnicze rozwijały się ponadto w okolicach Łęczycy, Lutomierska i Sieradza, leżących poza obszarem właściwej Wielkopolski. Już w okresie wpływów rzymskich dało się zauważyć wyraźne oddzielenie kolsko–spicymierskiego zbiorowiska osadniczego od konińsko–pyzdrowskiego, głównie przez szerokie pasmo puszcz oraz zabagnioną rzekę Kiełbaskę (dopływ Warty), co może świadczyć, iż w czasach plemiennych osadnictwo łęczyckie i sieradzkie, a wraz z nim okolice Koła i Grzegorzewa należały do innej strefy osadniczej aniżeli Konin, Łąd i Pyzdry²¹. Dopiero w okresie eks-

Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, red. A. Gieysztor, t. 1, Kalisz 1960 mapa 2 (dwa warianty drogi Koło–Łęczycy). Zdaniem A. Wędzkiego, *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku*, „Slavia Antiqua” 13:1966, s. 72–73 i mapa 5, droga wczesnośredniowieczna do Łęczycy biegła z Poznania przez Łąd, Konin, Stare Miasto Konin oraz Spicymierz, gdzie była główna przeprawa przez Wartę. Natomiast droga do Łęczycy przez Koło, Grzegorzew i Kłodawę mogła powstać dopiero w XIII–XIV w.

¹⁹ KDW 3 nr 1761 (1379 r.): *Jan arcybiskup gnieźnieński, zezwala wójtowi Maciejowi zbudować młyn „ultra pontes de Grzegorzow”*.

²⁰ Por. A. Wędzki, *Rozwój osadnictwa*, s. 16 n. oraz mapa 2.

²¹ A. Wędzki, *tamże*, s. 98; Tenże, *Czasy najdawniejsze do roku 1362*, w: *Sześćset lat miasta Koła*, red. J. Burszta, Poznań 1963 s. 14; H. Łowmiański,

pansji terytorialnej ośrodka gnieźnieńskiego i tworzenia ponadplemiennego państwa Piastów, nastąpiło przesunięcie granicy księżęcej kasztelanii łądzkiej na wschód, aż do rzeki Rgilówki, która stała się na długi okres wschodnią granicą tej jednostki terytorialnej, a Koło i Grzegorzew weszły w skład ziemi wielkopolskiej²².

Nie znajdujemy żadnych pisanych wzmianek źródłowych, które by wskazywały, że na terenie Grzegorzewa znajdował się jakiś gród obronny; nie potwierdzają go również znaleziska archeologiczne. W dolinie Rgilówki istniał co prawda gródek w Borysławicach, strzegący zapewne granicy ziemi łęczyckiej od strony Kujaw, trudno jednak stwierdzić czy posiadał jakiś związek z omawianą osadą²³. Jak ukształtowany był Grzegorzew w okresie wczesnośredniowiecznym i jak wielki teren zajmowała sama osada, nie da się dokładnie określić, gdyż o tej księżęcej wsi dowiadujemy się dopiero ze źródeł pisanych pochodzących z XIII w.²⁴ Najstarsza wzmianka pochodzi z 1236 r., kiedy to książę wielkopolski Władysław Odonic wraz z synami, Prze-

Początki Polski, t. 5, Warszawa 1973 s. 434; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953 s. 245–249 opowiedziały się za jednością i odrębnością plemienną Polski Środkowej.

²² S. Kozierowski, *Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do ujścia w świetle nazw geograficznych*, „Slavia Occidentalis” 5:1926 s. 113; A. Wędzki, *Rozwój osadnictwa*, s. 102 oraz mapa 6 (granice kasztelanii łądzkiej); Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974 s. 247 n. zdaniem autorów Grzegorzew należał w pierwszej tercji XIII w. do Kujaw, a także później jego przynależność do Wielkopolski i ziemi sieradzko–łęczyckiej zmieniała się w zależności od sytuacji politycznej w tej części pogranicza.

²³ KDW 3 nr 1825 (1384). Gródek w Borysławicach położony około 6 km na wschód od Grzegorzewa nie posiada dokładnego datowania przez archeologów, może być więc późniejszą siedzibą właścicieli. Pochodzące jeszcze z czasów plemiennych grody w Wilamowie, Grodzisku, Chruscinie i Spicymierzu stanowiły zapewne aż do XIII w. właściwą linię obronną ziemi łęczycko–sieradzkiej od zachodu i północy, por. J. Kamińska, *Grody*, s. 88, 115; Tejże, *Grody Polski środkowej w organizacji wczesnopiastowskiej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria Archeologia 18:1971 s. 64–50 mapa 4; S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno–historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do roku 1400*, cz. 1, Łódź 1966 s. 24; J. Szymczak, *Walki o kasztelaninę łądzką w połowie XIII wieku*, „Rocznik Kaliski” 7:1974 s. 14.

²⁴ Nazwa osady jest typu dzierzawczego i pochodzi od jakiegoś „Grzegorza”, być może pierwszego osadnika i założyciela wsi w XI–XII w., por. S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984 s. 109.

mysłem I i Bolesławem, nadał arcybiskupowi Pelce *villam Gregorew cum omni suo iure ac districtu, cum castoribus et venationibus et omnibus aliis utilitatibus que in ea sunt vel haberi possunt*²⁵. Pewną wskazówkę co do planu przestrzennego osady może dać wzmianka źródłowa z drugiej połowy XIV w. o *insulam dictam Osszek* (Osiek), połączonej z Grzegorzewem mostem zbudowanym nad rzeką Rgilówką wzdłuż drogi z Koła do Kłodawy²⁶. Dość charakterystyczna nazwa „Osiek”, używana na oznaczenie miejsca obwarowanego, zdaje się wskazywać na możliwość istnienia w Grzegorzewie niewielkiego obszaru (wyspa rzeczna) skupiającego najstarsze osadnictwo, być może poprzedzające powstanie właściwej osady wiejskiej²⁷. Ścisłej określone wnioski w tej kwestii będzie jednak można sformułować dopiero po przebadaniu przez archeologów obszaru obecnej wsi Grzegorzew i najbliższej okolicy.

Sugestia o możliwości istnienia w Grzegorzewie osady targowej w okresie poprzedzającym lokację miasta, nie ma żadnego uzasadnienia w istniejącym materiale źródłowym²⁸. Wzmianka o funkcjonowaniu targu w połowie XIV w. dotyczy uprawnienia handlowego otrzymanego przez tę miejscowość już po przeprowadzeniu lokacji miejskiej²⁹. Okolice Koła, Grzegorzewa i Kłodawy wchodziły zapewne początkowo w skład jednego dużego rynku lokalnego z ośrodkiem

²⁵ KDW 1 nr 199 (oryg.).

²⁶ KDW 3 nr 1761 (1379).

²⁷ Na temat znaczenia nazwy miejscowej Osiek, por. W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Poznań 1938 s. 30 n.; Z. Wojciechowski, *Studia Historyczne*, Warszawa 1955 s. 236, 242; S. Rospond, *Słownik etymologiczny*, s. 270–272; J. Leśny, *Umocnienia polowe zachodniego pogranicza Polski w X–XIII wieku na tle analogicznych urządzeń obronnych Słowiańszczyzny, w: Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*, red. L. Leciejewicz, Wrocław 1984 s. 111–124 zwłaszcza s. 122. J. Kamińska, *Grody*, s. 161–163 przypuszcza, iż „Osiek” w Grzegorzewie mógł oznaczać dawny gród obronny na wyspie.

²⁸ Do wczesnych targów zalicza Grzegorzew K. Maleczyński, *Najstarsze targi*, s. 192 oraz mapa załączona do pracy. W podobny sposób oznaczył Grzegorzew na swej mapie dróg handlowych Polski Piastowskiej S. Weymann, *Cla i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*, Poznań 1938; J. Kamińska, *Grody*, s. 190 zalicza Grzegorzew do osad targowych przy grodzie obronnym.

²⁹ KDW 3 nr 1354 (1357). Na miejski charakter XIV-wiecznego targu w Grzegorzewie zwraca uwagę K. Buczek, *Targi i miasta na prawie polskim*, Wrocław 1964 s. 60 przypis 8.

w kasztelańskim Spicymierzu. Dopiero po rozpadzie w początkach XII w. wielkich obszarów handlowych powstały mniejsze targi lokalne, między innymi w Sobótce, Wilamowie, Turku i być może w Kole, które mogły objąć również rejon Grzegorzewa³⁰. W świetle powyższych uwag Grzegorzew jawi się nam jako osada wiejska, powstała w końcu XII lub początkach XIII w. na pograniczu wielkopolsko-łęczyckim i przy ważnej drodze z Poznania do Lublina, najprawdopodobniej w okresie zagospodarowywania pustek osadniczych na obszarze kasztelanii łódzkiej³¹. Rolniczy charakter miejscowości potwierdza położenie w pasie urodzajnych gleb bagiennych i glin zwałowych oraz pozbawionych obszarów leśnych³².

Luki w źródłach nie pozwalają na bardziej szczegółową rekonstrukcję dziejów tej miejscowości w XIII w. Niemniej wiadomo, iż arcybiskupstwo gnieźnieńskie, podobnie jak w innych regionach Wielkopolski, zaczęło w tym okresie komasować swoje dobra wokół Grzegorzewa, który zapewne już wówczas wyznaczono na siedzibę przyszłego klucza dóbr. Do końca tego stulecia kościół gnieźnieński skupił w tym rejonie dwanaście wsi, z których siedem posiadał już przed 1136 r., czyli z okresu pierwotnej fundacji książęcej³³. W rezultacie

³⁰ Szczegółową analizę zasięgu rynków lokalnych regionu kaliskiego i konińskiego w XII/XIII w. przeprowadził S. Trąkowski, *Geneza regionu kaliskiego, w: Osiemnaście wieków Kalisza*, red. A. Gieysztor, t. 3, Kalisz 1962 s. 24 n. Por. również A. Wędzki, *Początki Konina*, „Rocznik Koniński” 7:1979 s. 20; Tenże, *Dzieje Konina, t. 1 Konin w czasach przedrozbiorowych*, Konin 2000 s. 44.

³¹ Por. A. Wędzki, *Osadnictwo*, s. 102; J. Kamińska, *Grody*, s. 229; n.; *Z dziejów regionu konińskiego*, red. M. Dembińska, Wrocław 1970 s. 15 n., 59 n. Użycie w dokumencie z 1236 r. (KDW 1 nr 199) dość wieloznacznego terminu *cum districtu* oznacza w tym przypadku jedynie to, że arcybiskupstwo otrzymało od księcia Władysława Odonica wieś Grzegorzew z okręgiem gospodarczym, na który składały się nie wymienione z nazwy użytki (żreby, lasy, łąki) wraz z prawem polowania na bobry, a także immunitet sądowy nad ludnością zamieszkałą *in districtu*. Na temat niedokładności w datowaniu dokumentu, por. K. Maleczyński, *Studia nad dyplomami i kancelarią Odonica i Laskonogiego 1202–1239*, Lwów 1928 s. 215, 239.

³² Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Poznań 1964 s. 26; J. Topolski, *Rozwój latyfundium*, s. 63. Por. również przeglądową mapę geomorfologiczną Wielkopolski wydaną przez Instytut Geograficzny UAM w Poznaniu w 1961 r.

³³ Przed 1136 r. (KDW 1 nr 7) należały do arcybiskupstwa wsie: Bacharcie, Biskupice, Chełmce, Chojny, Drwalewo (Dębie), Jerzmanowo, Konary. Za wyjątkiem wsi Chojny, wszystkie pozostałe odpadły z klucza grzegorzewskiego dóbr arcybiskupich w okresie do połowy XIV w., natomiast w XIII w. przybyły do włości gnieźnieńskich:

intensywnej działalności gospodarczej a także licznych transakcji zamiany i zakupu przeprowadzonych w XIII i pierwszej połowie XIV w., nastąpiła generalna stabilizacja w całym latyfundiū arcybiskupstwa gnieźnieńskiego oraz uformowanie się kilku zespołów dóbr, których centrami zostały niewielkie miasteczka arcybiskupie³⁴. W dokumencie z 1357 r., potwierdzającym posiadłości arcybiskupstwa przez Kazimierza Wielkiego, w kluczu grzegorzewskim wymieniono 20 wsi, natomiast omawiana miejscowość nazwana została przez monarchę *Grzegorowo civitas cum foro, in castellania Landensi*³⁵. Oznacza to więc, że Grzegorzew został przed cytowanym rokiem poddany reformie na prawie niemieckim i przekształcony w ośrodek miejski. Dokładna data lokacji nie jest jednak znana, gdyż, podobnie jak w innych miastach wielkopolskich, przywilej monarszy został zapewne zniszczony w czasie najazdu i zburzenia Grzegorzewa przez Krzyżaków we wrześniu 1331 r.³⁶ Musiało to jednak nastąpić już znacznie wcześniej, gdyż w 1338 r. Grzegorzew obok Opatówka, Żnina, Uniejowa i Łęczycy zaliczono do *oppida Gnesnensis dyocesis ac fortalicia seu castra*³⁷. Także w aktach procesu episkopatu polskiego przeciw Krzyżakom (1339 r.) stwierdzono, że w 1331 r. zniszczyli oni *Grzegorzow opidum cum quator villis sibi adiacentibus* oraz kościoł

Gosławice z nadania w 1293 r. (później nic o nich nie wiadomo), Grzegorzew z nadania w 1236 r., Kielczewek z zakupu w 1246 r., Pieczew z nadania w 1288 r., por. J. W a r ę z a k, *Rozwój uposażenia*, s. 141–142.

³⁴ Według J. W a r ę z a k a, *tamże*, s. 137 n. w okresie między 1136 a 1512 r. powstało w latyfundiū 20 zespołów dóbr, podzielonych przez autora na: tenuty (9), klucze (7), prokuracje (3) i jeden zespół dóbr w Ziemi Krakowskiej. J. T o p o l s k i, *Rozwój latyfundiū*, tablica po s. 136 dzieli dobra arcybiskupie w początkach XVI w. na: 18 kluczy, 3 partykularze i dobra w województwie krakowskim (bez dóbr kapituły gnieźn.).

³⁵ KDW 3 nr 1354 (oryg.). Por. *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, s. 46 n.; J. W a r ę z a k, *tamże*, s. 47, 141–142 podaje jedynie 17 wsi około 1357–1360 r.

³⁶ Por. J. K a m i ń s k a, *Grody*, s. 194, gdzie podano trasę najazdu krzyżackiego w 1331 r.: [...] *od Kłodawy wyprawa prowadziła przez Grzegorzew, dalej skręca do Chełmna, przeprowia się przez bród na Nerze i ciągnie do Uniejowa, gdzie znów przeprowia się [przez Wartę — M. B.] pod Spycymierzem, skąd podąża na Goszczanów i do Kalisza*. Por. również S. Z a j ą c z k o w s k i, *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929 s. 225–229; T. N o w a k, *Znaczenie budowli obronnych w Wielkopolsce, Kujawach, ziemiach dobrzyńskiej, łęczyckiej i sieradzkiej w działaniach wojennych w XIV w. (1313–1385)*, „Acta Universitatis Lodzianensis—Folia Historica” 36:1989 s. 50.

³⁷ KDW 2 nr 1179.

w tej miejscowości³⁸. Odtąd Grzegorzew występuje w źródłach stale jako miasto (*civitas, oppidum*)³⁹, a od 1379 r. znany jest również wójt grzegorzewski⁴⁰. Biorąc pod uwagę powyższe wzmianki źródłowe na temat opisywanej osady, a głównie stan gospodarczy latyfundiū za poszczególnych arcybiskupów, lokację miejską Grzegorzewa możemy przypisać z dużym prawdopodobieństwem Janisławowi (1318–1341). Mogło to nastąpić w pierwszym okresie jego władzy (1319–1330), zapewne około 1325 r., kiedy w dobrach arcybiskupich podejmowano szereg działań gospodarczych w duchu prawa niemieckiego, w tym między innymi lokowano miasto Kwieciszewo na prawie średzkim⁴¹. Bliższych szczegółów organizacji miasta w Grzegorzewie niestety nie znamy, porównując jednak przykłady Żnina i Kwieciszewa, być może także i w tym przypadku przy urządzeniu nowego miasta zastosowano reguły prawa średzkiego⁴².

Przy tworzeniu planu miejskiego wykorzystano zapewne dotychczasowy układ przestrzenny osady wiejskiej, który jedynie uporządkowano, wymierzono działki mieszczkańskie i uregulowano przebieg dróg. W ten sposób powstało niezwykle prymitywne założenie urbanistyczne: z dużym czworobocznym rynkiem wytyczonym w miejscu skrzyżowania szlaku poznańskiego z lokalną drogą do Rzuchowa (na południe) i Izbicy Kujawskiej (na północ), z kościołem w północnej pierzei placu targowego oraz trzema ulicami gospodarczymi (stodołne), wytyczonymi na granicy miasta od południa, zachodu i północy⁴³.

³⁸ KDW 2 nr 1192.

³⁹ S. Z a j ą c z k o w s k i, S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Materiały do Słownika*, cz. 2 oraz *Dodatek i uzupełnienia*, Łódź 1970 s. 226–227.

⁴⁰ KDW 3 nr 1761 (1379): *Mathie advocato in Grzegorzow; Księgi sądowe łęczyckie*, t. 1 nr 5407 (1398): *Albertus aduocatus de Grzegorzewo*.

⁴¹ Por. J. W a r ę z a k, *Rozwój uposażenia*, s. 40; *Visitaciones*, s. 253 ustala datę lokacji miasta Grzegorzewa na 1435 r.

⁴² Odnowienie lokacji miejskiej Grzegorzewa w 1555 r. przez abpa Mikołaja Dzierzgowskiego oraz potwierdzenie przez prymasów Prażmowskiego w 1690 i Radziejowskiego w 1691 nastąpiło już jednak według zasad prawa magdeburskiego, por. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie — Archiwum gosp. prymasa Poniatowskiego nr 86 — „Privilegium locationis oppidi Grzegorzewo” (1555); Z. K u l e j e w s k a - T o p o l s k a, *Nowe lokacje*, s. 11 przypis 36; B. R o g a l s k i, *Kształtowanie się form przestrzennych sieci osadniczej Wielkopolski średniowiecznej*, Poznań 1988, Supplement V s. 263.

⁴³ B. R o g a l s k i, *tamże*; Z. P ę c h e r s k i, *Konin-Koło-Turek. Przewodnik wyliczkowy*, Poznań 1968 s. 87.

Drewniany kościół parafialny pod wezw. św. Piotra i Pawła powstał tutaj z pewnością wkrótce po lokacji miasta, z fundacji arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Po jego zniszczeniu przez Krzyżaków w 1331 r. został wkrótce odbudowany, gdyż już w 1348 r. wystąpił w źródłach *Hanco capellanus noster de Grzegorzewo* oraz kolejni proboszczowie w drugiej połowie XIV w.⁴⁴ Do niewielkiej parafii, oprócz Grzegorzewa, należały wsie: Boguszyniec, Kiełczewko, Chojny, Skobielice i Przybyłowo⁴⁵. Siedziba zarządu klucza dóbr wraz z budynkami gospodarczymi i drewnianym kościołem (później filialnym) pod wezw. św. Mikołaja została wzniesiona poza granicami miasta, w miejscu późniejszego folwarku arcybiskupiego z XVI w.⁴⁶ Z braku badań archeologicznych dokładna lokalizacja tego miejsca jest wysoce utrudniona. Biorąc jednak pod uwagę miejscową tradycję, jak również ustalenia starszej literatury można założyć, że pierwotna zabudowa arcybiskupia wraz z kaplicą (następnie kościołem filialnym) św. Mikołaja powstała około 1 km na południe od późniejszego miasta, w pobliżu obecnego cmentarza parafialnego oraz ul. Piaski i drogi do Otałąza⁴⁷. Czy był to teren związany z osadnictwem przedlokacyjnym Grzegorzewa, mogą wyjaśnić systematyczne badania wykopaliskowe w rejonie dawnego folwarku arcybiskupiego⁴⁸.

Mimo pełnienia funkcji ośrodka rozległego klucza dóbr, Grzegorzew nie rozwinął się w większy ośrodek miejski, pozostając do końca swego istnienia głównie miasteczkiem o charakterze rolniczo-ho-

⁴⁴ KDW 2 nr 1268 Por. także S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały do Słownika*, cz. 2 s. 227.

⁴⁵ *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, s. 77; *Liber beneficiorum*, t. 1 s. 218 podaje dodatkowe wsie należące do parafii grzegorzewskiej: Ponętowo, Ponętówko, Tarnówko, Powiercie, Zawadki, Leśnica, Zabłocie. Być może parafia została powiększona o wymienione osady w XVI w.

⁴⁶ Według lustracji z 1685 r. na folwarku grzegorzewskim znajdował się drewniany dwór pański, kuchnia, stajnie, owczarnie, browar i budynki gospodarcze inne, por. *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, s. 78.

⁴⁷ Por. SG t. 15 cz. 1, Warszawa 1900 s. 543 uważa kościół pod wezw. św. Mikołaja położony za miastem jako wcześniejszy i starszy od parafialnego pod wezw. św. Piotra i Pawła.

⁴⁸ Z pewnością dworu arcybiskupiego, położonego na południe od miasta, dotyczy wzmianka w dokumencie z 1371 r. w sprawie zrzeczenia się przez klasztor kanoników regularnych w Trzemesznie Jeziora Ostrowite na rzecz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego: *in Grzegorzewo opido, in domo habitationis — domini Jaroslai — archiepiscopi* (KDW 3 nr 1654).

dowlanym⁴⁹. Niewątpliwy wpływ na taką sytuację posiadała konkurencyjność gospodarcza pobliskiego miasta Koła, a przede wszystkim zbrojne najazdy na Grzegorzew w latach 1331, 1383 i 1392, które doprowadziły do zniszczenia zabudowy miejskiej i zbiednienia jego mieszkańców⁵⁰. Do końca XIV w. nie ukształtował się jeszcze samorząd miejski (rada, burmistrz), a władzę sprawował w tym okresie wójt dziedziczny, podległy jedynie arcybiskupowi. Nic źródła nie wspominają o podstawowych urządzeniach miasta średniowiecznego (ratusz, waga, kramy, jatki, szkoła) oraz o zajęciach ludności. Dopiero w rejestrach poborowych z 1576 r. odnotowano cztery karczmy, trzy warzelnie wódki, trzech rzeźników, krawca, szewca i stelmacha. Zapewne już w końcu XIV w. pracował młyn wodny na rzece Rgiłowce, na którego budowę otrzymał w 1379 r. pozwolenie arcybiskupie wójt Maciej⁵¹. Od czasów lokacji miejskiej organizowane były w Grzegorzewie tygodniowe targi, skupiające cały handel towarami rolnymi i wytworami rzemiosła ze wsi klucza grzegorzewskiego⁵². Niską rangę gospodarczą w XV w. podkreśla fakt pominięcia Grzegorzewa w rejestrze miast wielkopolskich z 1458 r., wysyłających żołnierzy na wyprawę przeciw Krzyżakom. Miejscowość ta zaliczana była wówczas do najniższej (czwartej) kategorii miast wielkopolskich⁵³.

⁴⁹ Pewne ożywienie gospodarcze miasta w XIX w. związane było z rozwojem miejscowego tkactwa i sukiennictwa. W 1793 r. miasto liczyło 453 mieszkańców utrzymujących się z rolnictwa i hodowli, natomiast rzemiosłem zajmowało się jedynie sześciu mieszkańców: 4 szewców, krawiec i stelmach, por. *Miasta polskie*, t. 2 s. 227. Ostatecznie prawa miejskie Grzegorzew utracił w 1870 r.

⁵⁰ KDW 2 nr 1192 (1331): spalenie miasta wraz z kościołem; MPH 2 s. 747 — Kronika Janka (1383): zniszczenie miasta przez starostę kołskiego Krystyna z Koziegłów i rycerzy kujawskich; *Spominki gnieźnieńskie*, MPH sn t. 6 s. 100–101 (1392) w czasie oblężenia Dobrzynia przez wojska krzyżackie Grzegorzew był chwilowym miejscem zaopatrzenia dla mieszkańców walczącego miasta, w rezultacie czego nastąpiło poważne zbiednienie jego mieszkańców.

⁵¹ KDW 3 nr 1761.

⁵² W początkach XVI w. stan dóbr klucza grzegorzewskiego wynosił ogółem 18 osad, z czego 16 wsi i 2 miasta. Powstałe w XV w. miasto Sompolno w powiecie radziejewskim na Kujawach, było z reguły oddawane w dzierżawę miejscowej szlachcie, a w 1721 r. ostatecznie przekazane kapitule gnieźnieńskiej, por. J. T o p o l s k i, *Rozwój latyfundium*, s. 63–64.

⁵³ M. B o g u c k a, H. S a m s o n o w i c z, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986 s. 117. Grzegorzew zaliczony został tutaj do czwartej kategorii miast oraz błędnie przypisany do województwa sandomierskiego.

2 Kamień Krajeński

Kamień Krajeński, będący niegdyś mało ważnym i peryferyjnie położonym miasteczkiem arcybiskupim, posiada wyjątkowo szczupłą ilość źródeł pisanych i kartograficznych; nie prowadzono również na jego obszarze i w okolicy badań archeologicznych. Na dodatek, wiele zagadnień związanych z dziejami tego ośrodka miejskiego było dotąd mylnie interpretowanych, co wymaga niewątpliwie ponownej analizy i omówienia. Wciąż nie rozwiązany ostatecznie problemem są początki Kamienia, jego geneza w okresie przedlokacyjnym, charakter i funkcje osad istniejących przed lokacją miasta, a zwłaszcza wzajemne relacje pomiędzy wsią kościelną Wawrzyszkowo, przekształconą w połowie XIV w. w miasto arcybiskupie, a punktem osadniczym nazywanym w źródłach XIII-wiecznych — Kamień (*Camena, Camenensis*)⁵⁴. Badania nad omawianym ośrodkiem miejskim nie były zatem łatwe, a poniższe uwagi na ten temat nie mogą być uważane za wyczerpujące i ostateczne.

Rozważania nad początkami Kamienia wypada zacząć od analizy jego środowiska geograficznego na tle szerszego regionu. Miasto powstało w północnej części Pojezierza Krajeńskiego, mezoregionu obejmującego obszar o powierzchni około 4380 km² z wyraźnie zaznaczonymi granicami geograficznymi, które tworzą: od południa środkowa Noteć, od wschodu oraz zachodu doliny rzek Brdy i Gwdy, zaś od północy równiny Charzykowska i Tucholska⁵⁵. Cały omawiany obszar — bardzo silnie urzeźbiony — został ukształtowany przez działanie lądolodu w okresie trzeciego zlodowacenia środkowopolskiego. W krajobrazie Pojezierza Krajeńskiego dominują wały moren czoło-

⁵⁴ Fragmentaryczne wiadomości na temat Kamienia zawarte zostały na marginesie szerszych badań dotyczących dziejów Krajny, por. choćby: SG t. 3, Warszawa 1882 s. 736–739; I. Geppert, *Dzieje ziemi nakielskiej*, Nakło 1926; J. Warężak, *Rozwój uposażenia*; P. Szafrań, *Osadnictwo historycznej Krajny w XVI–XVIII w. (1511–1772)*, Gdańsk 1961; Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. 1. *Organizacja państwa*, Poznań 1939; *Dzieje Sępólna i okolic*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1974; *Miasta polskie*, t. 1, Wrocław 1965; KZSz t. 11 z. 13, powiat sępoliński, Warszawa 1968; J. Topolski, *Rozwój latyfundium*.

⁵⁵ J. Kondracki, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994 s. 42–43; Tenże, *Geografia regionalna*, s. 83–84. Por. także: *Województwo Bydgoskie. Krajobraz dzieje kultura gospodarka*, red. A. Swinarski, Poznań 1973 s. 1 n.; A. Dylikowa, *Geografia Polski*, s. 625–628, gdzie omawiany obszar występuje pod nazwą Wysoczyzny Krajeńskiej.

wych (130–200 m n.p.m.), ponadto bardzo charakterystyczne dla Krajny drobne, piaszczyste pagórki kemowe i żwirowe wały ozowe, którym towarzyszą liczne wąskie i głęboko wcięte rynny lodowcowe oraz niewielkie podmokłe zagłębienia bezodpływowe, szczególnie często występujące w okolicy Wiecborka, Sępólna i Kamienia. Uderza natomiast mała ilość jezior na omawianym terenie (1–2% powierzchni), z reguły połączonych gęstą siecią wąskich rzeczek i strumieni. Przeważają tutaj średniourodajne piaski naglinowe i bielice, w nieco mniejszej ilości brunatnoziemy, natomiast w okolicy Kamienia mało urodajne gleby piaszczyste. Pierwotne lasy rozciągające się w centralnej części Pojezierza Krajeńskiego ustąpiły już dawno miejsca polom uprawnym⁵⁶; podobny los spotkał również puszcę w północno-zachodniej części tego obszaru, stanowiącą niegdyś rubież graniczną dzielącą Pomorze od Wielkopolski⁵⁷.

Na powierzchni Pojezierza Krajeńskiego rozciągała się historyczna Krajna, której granice od wschodu, południa i zachodu były zgodne z zasięgiem omawianego wyżej mezoregionu, natomiast od północy tworzyły ją rzeczki Dobrzyńka i Kamionka⁵⁸. Krajna przyłączona do

⁵⁶ Por. K. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932 s. 75–76 oraz mapa lasów; K. Ślaski, *Zaludnienie puszczy Polski Zachodniej w okresie do XIV w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 16:1954 s. 57 n. Na temat puszczy położonej między Kamieniem a Prochami koło Złotowa wspomina dokument księcia Władysława Odonica z 1225 r. (KDW 1 nr 116).

⁵⁷ Problem przebiegu granicy plemienną pomorsko-wielkopolskiej pozostaje w nauce do dziś nie rozstrzygnięty. W toku dyskusji toczonej się od kilkudziesięciu lat, wyłoniły się dwa generalne stanowiska, które i dziś, w zależności od punktu widzenia autora, pozostają nadal obowiązujące. Według jednej grupy badaczy, pierwotną granicę między Polanami i Pomorzanami tworzył leśisty grzbiet moreny czołowej, mniej więcej wzdłuż późniejszej granicy z XII i XIII w., tj. linią Dobrzyńki i Kamionki. Natomiast Krajna stanowić miała dawną plemienną ziemię wielkopolską, jedynie przejściowo zajęta przez Pomorzan w XI w. Zaś druga grupa historyków jest zdania, iż tę pierwotną granicę plemienną tworzyła bagnista dolina Noteci, a Krajna przeszła we władanie Polski w wyniku podboju Krzywoustego w XII w., por. podstawowe stanowiska w tej sprawie: K. Ślaski, *Granica wielkopolsko-pomorska w okresie wczesnego feudalizmu*, „Przegląd Zachodni” 10:1954 nr 1–4, Poznań 1954 s. 91 n.; P. Szafrań, *Przebieg granicy pomorsko-wielkopolskiej między Brdą a Gldą*, „Zapiski Historyczne” 22:1956 z. 1–3 s. 67 n.; G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Dzieje Sępólna*, s. 21 n.

⁵⁸ Na temat rozwoju granic Krajny oraz jej nazwy, por. F. Żmizdiński, *Krótki zarys dziejów politycznych Krajny w okresie piastowskim*, „Rocznik Piłski” 2:1962 s. 18 n.; J. Powierski, *Złotowszczyzna do końca XIV wieku*, w: *Ziemia Złotowska*,

Polski przez pierwszych Piastów, znalazła się w XI w. przejściowo w rękach Pomorzan. Dopiero Bolesław Krzywousty podporządkował ją ponownie państwu gnieźnieńskiemu, w wyniku toczonych w latach 1122–1122 wojen o Pomorze. Około 1124 r. zostały również wyznaczone północne granice archidiecezji gnieźnieńskiej. Opanowanie na początku XIV w. Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków, ustaliło ostatecznie północną granicę Krajny na linii Dobrzyńki i Kamionki, która do 1772 r. przetrwała bez większych zmian⁵⁹. Kamień położony na prawym, wielkopolskim brzegu granicznej rzeki Kamionki podlegał ciągłemu zagrożeniu ze strony Pomorzan, Brandenburgii i Krzyżaków, co niewątpliwie wpłynęło na opóźnienie jego rozwoju gospodarczego.

Dotychczasowy stan rozpoznania archeologicznego Krajny, szczególnie jej północnej części, w okolicach Kamienia, nie pozwala jeszcze wprawdzie na pełną rekonstrukcję osadnictwa, niemniej świadczy wyraźnie o nieprzerwanej tutaj obecności i gospodarczej działalności człowieka od czasów najdawniejszych. Najstarsze ślady osadnictwa w rejonie dzisiejszego miasta pochodzą z Lutówka, gdzie odkryto rozległe cmentarzysko z okresu kultury łużyckiej⁶⁰. Zupełnie pewne dowody na istnienie na tym obszarze stałego osadnictwa odkryto jednak dopiero z okresu wpływów rzymskich (I do III w. po Chr.), o czym świadczą liczne znaleziska z Sępólna, Sikorzy, Lutówka i Cerekwicy Dużej⁶¹. Począwszy od wczesnego średniowiecza (VI do poł. XIII w.) obszar Krajny podlegał systematycznemu zasiedlaniu, najpierw przez ludność pochodzenia pomorskiego, natomiast od około XI–XII w. przez osadników przybywających z Wielkopolski. O skali i kierunkach osadnictwa wczesnośredniowiecznego świadczą pozostałości po grodach obronnych i osadach otwartych zlokalizowane w promieniu od 10 do 15 km od Kamienia. Należą do nich między innymi grody:

red. W. Wrzesiński, Gdańsk 1969 s. 38n. Po raz pierwszy Krajna wymieniona została w dokumencie księcia Przemysła II z 1286 r. (KDW 1 nr 57): [...] *territorium quod Crayen dicitur*.

⁵⁹ Arcybiskupi gnieźnieńscy, s. 29 n.; KZSz t. 11 z. 14 s. I; B. Janiszewska-Mincer, *Od początków miasta do czasów rozbiorów*, w: *Nakło nad Notecią. Dzieje miasta i okolic*, red. J. Danielewicz, Nakło 1990 s. 107.

⁶⁰ G. Wilke, *Pradzieje*, s. 8 n.; M. Obremski, *Kamień Krajeński. Studium historyczno-konserwatorskie* (mps u Woj. Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy), Toruń 1980 s. 14.

⁶¹ G. Wilke, *tamże*, s. 15.

w Buczku Małym (VIII–X w.), Kujanie (VII–IX w.), Stawnie (VIII–X w.), Złotowie (VIII–X w.), Obrowie (VII–X w.), Płoskowie (VII–X w.), Więcborku (VII–IX, X–XII w.), osady: w Dąbrowie, Gostyczynie, Drożdżeniczy, Obrowie, Więcborku, Sępólnie, Zakrzewku⁶². Niemniej jednak w porównaniu do obszaru Wielkopolski procesy osadnicze na Krajnie, aż do połowy XIII w. przebiegały znacznie wolniej, czemu na przeszkodzie stała rozległa puszcza przecinająca te ziemie z zachodu na wschód, liczne bagna w okolicach Kamienia i Sępólna oraz słabo rozwinięta sieć dróg lokalnych⁶³.

Obszar miasta Kamienia i jego najbliższa okolica nie były dotąd badane archeologicznie, zaś nieliczne zabytki pochodzą jedynie ze znalezisk przypadkowych i poszukiwań amatorskich. Do takich między innymi należy grób kamienny wyposażony w urny, odkryty w 1899 r. na terenie młyna miejskiego nad rzeką Kamionką, który jednak nie posiada dokładnie określonej chronologii⁶⁴. Zasadnicze znaczenie dla właściwego zrekonstruowania początków i genezy Kamienia ma kwestia lokalizacji grodu obronnego. Przypuszczenia niektórych badaczy o istnieniu w omawianej miejscowości takiego obiektu już na początku XII w. nie znalazły, jak dotąd, potwierdzenia przez archeologów. Powołują się oni na dość enigmatyczną wzmiankę Galla z 1107 r., iż *Bolezlaus [...] in loco vocabulo lapis residebat*⁶⁵. W rzeczywistości jednak nie chodzi w tym przypadku o Kamień Krajeński lecz o Kamień Śląski w pobliżu Opola, nazwany przez kronikarza *Lapis*, w którym zatrzymał się Krzywousty, aby po odbudowaniu grodu w Koźlu mieć na oku poczynania Czechów, sprzymierzonych przeciw niemu z jego bratem Zbigniewem⁶⁶. Odrzucić również

⁶² *Tamże*, s. 16 n. oraz ryc. 3; W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930 s. 531 n.; B. Zielonka, *Zabytki archeologiczne województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 19569 s. 21 n.; P. Szafran, *Przebieg granicy*, s. 72 n.; K. Ślaski, *Zaludnienie puszczy*, s. 60–61.

⁶³ Por. K. Ślaski, *Z wczesnych dziejów regionu nadnoteckiego*, „Rocznik Nadnotecki” 4:1972 Poznań 1972 s. 5 n.

⁶⁴ O. Goerke, *Kreis Flatow*, Flatow 1918 s. 41, według autora zabytki pochodzące ze stanowiska w pobliżu młyna Wolffa przekazano do Muzeum Prowincjonalnego w Gdańsku.

⁶⁵ MPH 1 s. 452. P. Szafran, *Osadnictwo*, s. 155 uważa, iż wzmianka Galla z 1107 r. o *lapis* dotyczy Kamienia Krajeńskiego.

⁶⁶ Por. *Anonim* tzw. *Gall*, *Kronika Polska*, przełożył R. Grodecki, opr. M. Plezia, Wrocław 1982 s. 101 przypis 2. Na temat ówczesnych wydarzeń politycznych

należy twierdzenie części badaczy, iż wśród sześciu grodów jakie podały się Bolesławowi III po zdobyciu w 1109 r. warowni w Nakle znajdował się także gród w Kamieniu — gdyż brak jest podstaw archeologicznych i źródłowych na taką interpretację zapiski Galla⁶⁷.

Omówione wyżej kwestie nie rozstrzygają ostatecznie o braku ośrodka obronnego w Kamieniu w późniejszym okresie, np. w XIII–XIV w., tym bardziej iż począwszy od XIX w. w różnych opracowaniach wyrażane było stanowcze przekonanie o funkcjonowaniu w omawianej miejscowości wczesnośredniowiecznego ośrodka obronnego, będącego w XIV w. siedzibą kasztelanii⁶⁸. Próbowano nawet wskazywać najbardziej prawdopodobne miejsce istnienia domniemanego grodu w zespole osadniczym Kamienia⁶⁹, jak również określić jego przypuszczalną funkcję w szerszym systemie obronnym państwa piastowskiego⁷⁰. Wydaje się, że istnieją przesłanki przemawiające za

por. R. Grodecki, S. Zachorowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1 (do roku 1333), Kraków 1926 s. 112 n.

⁶⁷ W ten sposób wzmiankę Galla (III, 1): *posłyszawszy o tym* [o zdobyciu Nakła], *załogi sześciu innych grodów także samo powzięły postanowienie, mianowicie podały się z warowniami* interpretują m. in. F. Żmizdiński, *Krótki zarys*, s. 48; I. Geppert, *Dzieje ziemi*, s. 13. Według B. Miśkiewicza, *Wojny o zjednoczenie Pomorza Zachodniego z Polską za pierwszych Piastów*, w: *Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1972 s. 116 do grodów tych należały przypuszczalnie: Wyrzysk, Łobżenica, Kraina Wysoka, Piła i Złotów.

⁶⁸ Trzeba podkreślić, że wzmianki o istnieniu w Kamieniu grodu wczesnośredniowiecznego są na ogół mało udokumentowane. Znajdujemy je m.in. w: W. Łęga, *Kultura Pomorza*, s. 544; O. Goerke, *Kreis Flatow*, s. 58; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1 (A–L), Poznań 1921, mapa; I. Geppert, *tamże*, s. 29; SG, t. 3 s. 739; *Miasta polskie*, s. 326; B. Zielonka, *Zabytki archeologiczne*, s. 25; *Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz i Z. Wartołowska, Wrocław 1964 s. 52; H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946 s. 56. B. Guérquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984 s. 167 uważa, że XIV-wieczny zamek arcybiskupów powstał w miejscu wcześniejszego grodu z XII w. Odrzucając taką możliwość m.in. L. Kajzer, *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 3:1983 s. 150 oraz M. Obremski, *Kamień Krajeński*, s. 18.

⁶⁹ A. Scheffs, *Dzieje Kamienia Krajeńskiego w XIV i XV w.* (mps pracy magisterskiej), Toruń 1962 s. 56; M. Obremski, *tamże*, s. 19.

⁷⁰ A. Gąsiorowski, *Uwagi o mniejszych kasztelaniach wielkopolskich XIII–XIV wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 19:1967 z. 1 s. 75 nie wyklucza istnienia grodu w Kamieniu w XII w., któremu przypisuje funkcje obronne na północnych rubieżach ziemi nakielskiej. Podobnie Z. Kaczmarczyk, *Monarchia*, t. 1 s. 21;

poglądami, iż gród kamiński mógł istnieć już w latach dwudziestych XIII w., natomiast sprawa jego lokalizacji pozostaje nadal otwarta. Dowodzi tego najstarsza wzmianka źródłowa o Kamieniu, pochodząca z dokumentu księcia Władysława Odonica, opatrzonego datą 1225 r. Jego treścią jest nadanie klasztorowi cystersów w Lubiążu (Śląsk) 3000 włók gruntów na terytorium kasztelanii nakielskiej, w celu skolonizowania tej puszczańskiej i słabo jeszcze zaludnionej ziemi. Granice tego nadania zostały ściśle określone według istniejących i zapewne powszechnie wówczas znanych punktów topograficznych⁷¹. I tak np. na wschodzie przebiegała ona wzdłuż drogi z Tonina (*Thanino*) do Kamienia (*Camena*) — będącego na tyle ważnym obiektem osadniczym lub obronnym, że został wymieniony jako punkt orientacyjny przy określeniu zasięgu omawianej fundacji. Wspomniany odcinek drogi został zrekonstruowany jako fragment ważnego szlaku komunikacyjnego z Gniezna do Nakła na Krajnie i dalej przez Tonin, Kamień, Raciąż, Starogard, Skarszewy do Gdańska⁷². Dawną me-

Tenże, *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1964 mapa: *Zamki i miasta warowne w Polsce powstałe w latach 1333–1370*; K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbitcia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138–1385)*, Poznań 1970 s. 220–223.

⁷¹ KDW 1 nr 116; *Kodeks Dyplomatyczny Śląska*, wyd. K. Małeczynski, t. 3, Wrocław 1964 nr 306: *Territori autem hii sunt: videlicet a meridie Conawi, ab aquilone Bruchovniza, ab oriente via que vadit de Thanino usque in Camena, ab occidente via magna, que vadit in Zlavino*. Autentyczność nadania została zakwestionowana m.in. przez F. Piekosńskiego (PK R. 1877 s. 457–458), T. Tycy, *Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim w Wielkopolsce (1200–1333)*, Poznań 1924 s. 115, 124 i S. Trawkowskiego, *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na Dolnym Śląsku w XIII wieku*, Warszawa 1959 s. 72 i przypis 90. Dokument przyjmowali za autentyczny; F. Duda, *Rozwój terytorialny Pomorza polskiego w XI–XIII w.*, Kraków 1909 s. 70 n.; Z. Wielgosz, *Wielka własność cysterska pogranicza Śląska i Wielkopolski*, Poznań 1964 s. 121; K. Małeczynski, *Studia nad dyplomami*, s. 33, 47, który obronił przekonywająco autentyczność dokumentu. H. Łowmiański, *Początki Polski* t. 6 cz. 2 s. 707 przypis 1745 przypuszcza, że przywilej Odonica nasuwa pewne wątpliwości, lecz nie co do treści nadania lecz czasu wystawienia (później?).

⁷² Por. K. Małeczynski, *Najstarsze targi*, s. 202. S. Weymann, *Ćla i drogi*, s. 99 przypis 5 uważa, że wzmianka: *via que vadit de Thanino usque in Camena* dotyczy fragmentu szlaku prowadzącego z Wielkopolski do Gdańska. Podobnie rekonstruuje przebieg drogi, a zarazem cały obszar nadany przez księcia Odonica cystersom z Lubiąża monografista powiatu złotowskiego F. W. Schmitt, *Der Kreis Flatow*, Toruń 1867 s. 108 n. Inaczej natomiast interpretuje wspomniany dokument (KDW 1 nr 116) E. Callier, *Szkice geograficzno-historyczne*. Seria I, Poznań 1888

trykę tego szlaku potwierdza istniejąca w XI–XIII w. główna przeprawa przez bagnistą dolinę Noteci w Nakle, a zwłaszcza legendy związane ze św. Wojciechem⁷³.

Omówione nadanie dla cystersów nie ulega wątpliwości, gdyż potwierdził je prawie we wszystkich szczegółach dyplom arcybiskupa Wincentego z 1 listopada 1225 r. oraz kolejne dokumenty Odonica z 1233 r. Wszystkie te akty zostały w literaturze uznane za autentyczne⁷⁴. Tak więc fundacja doszła do skutku przed 1 listopada 1225 r. (data dokumentu abpa Wincentego), choć nic niesłychać o dalszych jej losach, a w szczególności o konkretnych efektach kolonizacyjnych cystersów. Dla omawianego tematu ważniejszy jest jednak fakt istnienia w 1225 r. (i zapewne już wcześniej) ośrodka osadniczego pod nazwą *Camena* (Kamień), położonego nad rzeką Kamionką wzdłuż ważnej drogi tranzytowej z Wielkopolski na Pomorze Gdańskie, w miejscu późniejszego miasta o tej samej nazwie. Biorąc pod uwagę jego strategiczne, graniczne położenie, możemy hipotetycznie założyć, że pełnił on funkcję umocnionego punktu kontrolującego przejście przez rozlewiska Kamionki wzdłuż wspomnianej drogi i zapewne podlegał w tym okresie grodowi kasztelańskiemu w Nakle.

Niezwykle ważne dla dalszej rekonstrukcji przedlokacyjnego zespołu osadniczego w Kamieniu są kwestie własnościowe. Otóż oprócz wymienionego punktu obronnego (*Camena*) należącego niewątpliwie do księcia (kasztelania nakielska), w tym samym stuleciu pojawiły się w północnym rejonie Krajny darowizny na rzecz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego⁷⁵. Najznacześniejsza z nich, datowana na 26 grudnia

s. 84–89. K. Ślaski, *Z wczesnych dziejów*, s. 10 przypis 10 uważa wbrew wcześniejszym swoim poglądom, że ze względu na rozmiary nadania nazwa *Camena* może oznaczać inną miejscowość, a nie Kamień Krajeński. Z podobnym i całkiem nieuzasadnionym oraz niemożliwym pod względem geograficznym stanowiskiem, że Kamień z dokumentu Odonica (1225 r.) to wieś Kamień na północy zachód od Złotowa, wystąpił ostatnio P. Sz a f r a n, *Osadnictwo*, s. 155.

⁷³ S. W e y m a n n, *Ze studiów*, s. 24–25 i przypis 75 oraz s. 239; S. M i e l c z a r s k i, *Misja pruska św. Wojciecha*, Gdańsk 1966 s. 74.

⁷⁴ KDW 1 nr 118, 147, 152, 158. Nawet w falsyfikacie arcybiskupa Pełki z 1233 r. (KDW 1 nr 156) powtarza się dosłownie opis granic terytorium nadanego Lubiążowi, który został wyjęty z przywileju Odonica z 1225 r. — łącznie z informacją o wschodniej granicy nadania: *wzdłuż drogi z Tonina do Kamienia*.

⁷⁵ Bulla papieża Innocentego II z 1136 r. określająca pierwotne uposażenie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, oprócz grodu kasztelańskiego z Nakle, nie wymienia żadnej miejscowości na jego terytorium, w tym także w okolicach Kamienia (KDW 1 nr 7).

1237 r. pochodziła od księcia pomorskiego Świętopełka⁷⁶. W jej skład wchodziły wsie: Gruszewo (*Grusevo*), Mochle i Orle (*Orel*) oraz szereg użytków, do których między innymi należały: jezioro (Mochle?), prawo rybołówstwa i polowania, oraz sądownictwo nad mieszkańcami wymienionych miejscowości. Darowiznę tę potwierdził papież Klemens VI w 1268 r.⁷⁷ Nadane osady znajdowały się na lewym, pomorskim brzegu rzeczki Kamionki, co może dowodzić jedności osadniczej w tym rejonie, lecz także pretensji Świętopełka do całego terytorium Krajny⁷⁸. Gruszewo (Kruszewo) to dzisiejsza wieś Obkas, położona około 4 km na północ od Kamienia. Wieś Mochle, dziś nieistniejąca, znajdowała się nad jeziorem o tej samej nazwie i zapewne w XVI w. została włączona do miasta Kamienia⁷⁹. Trzecia z nadanych wsi — Orle, to najpewniej dzisiejszy Orzełek, położony około 2 km na północny zachód od Kamienia. Do końca XIII w., w wyniku darowizn, zamiany i zakupu przybyło do dóbr arcybiskupich kolejnych 10 wsi, które dały początek klucza kamieńskiego latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego⁸⁰. Wśród pozyskanych wówczas osad znajdowała się najprawdopodobniej również część Wawrzyszkowa, przekazana około 1243 r. arcybiskupowi przez nieznanego donatora. Kolejną część tej wsi nabył arcybiskup Janisław w 1343 r. od Mirosława z Suchoręczy. Spór wynikły na tle ceny zakupu musiał rozstrzygnąć w tymże roku Kazimierz Wielki, nakazując arcybiskupowi dopłacenie Mirosławowi 16 grzywien do wcześniej uiszczonej kwoty 30 grzywien, mimo iż Janisław okazał dowód posiadania tej wsi od stu lat⁸¹. Można więc przyjąć, że od tej daty (1343 r.) Wawrzyszkowo stało się wyłączną własnością arcybiskupstwa gnieźnieńskiego.

Tak więc w pierwszej połowie XIII w. wykształcił się w miejscu późniejszego miasta lokacyjnego zespół osadniczy, składający się

⁷⁶ KDW 1 nr 206.

⁷⁷ KDW 1 nr 431.

⁷⁸ Władysław Odonic przed swoją śmiercią w 1239 r. przekazał najprawdopodobniej Krajnę swemu sprzymierzeńcowi i teściowi księciu pomorskiemu Świętopełkowi. W kilka lat później ziemie te odzyskali synowie Odonica, por. J. P o w i e r s k i, *Złotowszczyzna*, s. 40 n.

⁷⁹ Wizytacja dóbr arcybiskupich z 1512 r. wykazała jeszcze we wsi Mochle 4 łany i 12 łanów opuszczonych, por. J. W a r ę z a k, *Rozwój uposażenia*, s. 20.

⁸⁰ *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, s. 98 n.; J. W a r ę z a k, *tamże*, s. 22, 140.

⁸¹ KDW 2 nr 1214, 1227.

przynajmniej z trzech elementów, a mianowicie: wsi arcybiskupiej Wawrzyszkowo (*Wawriskovo*, *Wawriszovicze*), osady Mochle oraz punktu obronnego (gród?) nazywanego w źródłach *Camena* (Kamień). Do zespołu tego należała również przeprawa przez bagniste rozlewiska rzeczki Kamionki wzdłuż drogi z Wielkopolski na Pomorze Gdańskie. Wawrzyszkowo powstało na południowym brzegu Kamionki i Jeziora Mochle, od południa obmywane przez Jezioro Brzuchownica i strugę o tej samej nazwie. Wieś rozlokowała się na wydłużonym wzgórzu kemowym, wzdłuż którego przebiegał (wschód–zachód) wspomniany szlak tranzytowy⁸². W okresie przedlokacyjnym teren zajmowany przez Wawrzyszkowo tworzył więc bezpieczną wyspę otoczoną ze wszystkich stron przez wody Kamionki i rozlewiska Jeziora Mochle i Brzuchownica. Osada Mochle zajmowała niewielki obszar na północ od Wawrzyszkowa, ograniczony od południa Kamionką, od wschodu Jezioro Mochle oraz od północy mokradłami i lasami⁸³. W tej sytuacji komunikacja możliwa była jedynie na zachód, w kierunku głównego szlaku. Te ograniczenia topograficzne sprawiły zapewne, że omawiana wieś nie rozwinęła się w większą osadę i została w początkach XVI w. włączona w granice istniejącego miasta Kamień. Brak rozpoznania archeologicznego terenu dzisiejszego miasta czyni niezwykle trudną próbę lokalizacji wspomnianego już punktu obronnego (*Camena*). Trzeba przy tym zwrócić uwagę, że ówczesne stosunki wodne oraz ukształtowanie terenu nie dawały większego wyboru na jego umiejscowienie w kamińskim zespole osadniczym. Najdogodniejszym miejscem dla przypuszczalnego grodu było najwyższe wzniesienie kemowe (ok. 130 m n.p.m.), położone bezpośrednio przy przeprawie, na północny wschód od późniejszego miasta. Krótki i stromy stok od północy ułatwiał kontrolę nad przeprawą i szlakiem, natomiast ochronę wzgórza od wschodu, południa i zachodu zapewniały mokradła i bagniste łąki⁸⁴.

⁸² M. Obremski, *Kamień Krajeński*, s. 14, por. także plan miasta z 1796–1802, zaznaczony na mapie Schröttera oraz plan z 1942 r. w skali 1:2500.

⁸³ K. Hładysłowicz, *Zmiany krajobrazu*, mapa lasów oraz współczesna mapa w skali 100 000 — Złotów (N–33–95/96).

⁸⁴ Por. M. Obremski, *Kamień Krajeński*, s. 19, który powołuje się na wcześniejsze ustalenia A. Scheffs, *Dzieje Kamienia Krajeńskiego*, s. 56. Należy jednak odrzucić dywagację autora na temat istnienia tuż przy grodzie podgródzia i placu targowego. Gród, jeśli w tym miejscu istniał, nie posiadał charakteru osadniczego lecz

Kiedy powstała w tym miejscu kasztelania kamińska trudno powiedzieć, natomiast w źródłach pisanych pierwszy kasztelan, Wincenty z Kępy i Rozdrażewa, pojawił się dopiero w 1363 r.⁸⁵ Zdaniem Antoniego Gąsiorowskiego kasztelania kamińska, podobnie jak wiele innych tak zwanych nowych kasztelanii wielkopolskich mogła powstać znacznie wcześniej od daty wystąpienia pierwszego kasztelana⁸⁶. Nie jest więc wykluczone, że już w XIII w. mogli się tam pojawić pierwsi kasztelanowie, czego jednak nie odnotowały ówczesne źródła pisane. Pewne jest natomiast, że kasztelania kamińska nie posiadała charakteru terytorialnego lecz jedynie kontrolny i militarny oraz z pewnością była podporządkowana ośrodkowi kasztelańskiemu w Nakle⁸⁷. W momencie pojawienia się w źródłach informacji o kasztelanach kamińskich (1363 r.), ranga tej placówki obronnej znacznie osłabła, o czym świadczy między innymi fakt powstania w pobliskim Wawrzyszkwie siedziby obronnej arcybiskupów. Teren zajmowany przez ośrodek obronny został w późniejszym okresie (XV w.) włączony do miasta.

W XIV w. nastąpił dość szybki rozwój dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, który doprowadził do utworzenia odrębnego klucza posiadłości z siedzibą w Wawrzyszkwie⁸⁸. Graniczne położenie sprawiło jednak, że dobra te narażone były na najazdy krzyżackie (np. 1327, 1329), po których następowała odbudowa ze zniszczeń i ponowne zasiedlanie wsi arcybiskupich⁸⁹. Wiele szkody wywołał rów-

jedynie obronny i strażniczy przy przeprawie na granicy pomorsko-wielkopolskiej, a później polsko-krzyżackiej. Natomiast genezy wsi Wawrzyszkowo, jako początkowo włości prywatnej, nie można wiązać z istniejącym w pobliżu punktem obronnym (książęciem).

⁸⁵ KDW 3 nr 1496. Por. J. Powierski, *Złotowszczyzna*, s. 47; *Urządnicy wielkopolscy XII–XV wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1985 s. 127–128.

⁸⁶ A. Gąsiorowski, *Uwagi o mniejszych kasztelaniamiach*, s. 87–88 oraz przypis 134.

⁸⁷ Por. J. Łojko, *Konfederacja Macieja Borkowica*, „Roczniki Historyczne” 43:1977 s. 53. Autor próbuje wyjaśnić genezę kasztelanii kamińskiej, przypisując jej powstanie chęci ograniczenia przez Kazimierza Wielkiego władzy Sędziwoja z Czarnkowa, dotychczasowego kasztelana nakielskiego.

⁸⁸ W roku 1357 w kluczu kamińskim było 21 osad (KDW 3 nr 1354), liczba ta do 1512 r. zmalała do 14, zapewne częściowo ze względu na prowadzoną w XIV–XV w. komasację osad, por. J. Warężak, *Rozwój uposażenia*, s. 93 nr 141.

⁸⁹ KDW 2 nr 1192. J. Powierski, *Złotowszczyzna*, s. 43; B. Janiszewska–Mincer, *Od początków miasta*, s. 122.

niez najazd wojsk bpa Jana z Kamienia Pomorskiego na Cerekwicę i Wawrzyszkowo w 1346 r. Wynikły na tym tle spór, na polecenie papieża rozstrzygać musiał sąd polubowny⁹⁰. Wkrótce po tych wydarzeniach dało się zauważyć ponowne nasilenie działalności gospodarczej i inwestycyjnej na obszarze dóbr krajeńskich abpa Jarosława Bogorii Skotnickiego. W 1358 r. arcybiskup przyjął od króla (w lenno), jako zastaw za 1000 grzywien, starostwo nakielskie wraz z miastem Nakłem⁹¹, natomiast rok później wystawił przywilej dotyczący lokacji miasta w Wawrzyszkwowie według prawa chełmińskiego, powierzając jednocześnie funkcję zasadzcy i wójta szlachcicowi Tomaszowi z pobliskiego Radzimia (1359 r.)⁹².

Na mocy nadanego miastu przywileju, wójt otrzymał co dziesiątą włókę, połowę czynszów miejskich, trzecią część dochodów sądowych oraz prawo hodowli do 300 owiec i połowu ryb w jeziorze (Mochle?). Mieszkańcy otrzymali 10 włók wolnych, z których 9 przeznaczono na pola uprawne, łąki i pastwiska, natomiast na jednej włóce mieli wybudować miasto i wydzielić działki pod siedzibę arcybiskupa (*curia et fortalicio*) oraz kościół — któremu przyznano dodatkowo cztery włóki na utrzymanie proboszcza⁹³. Przywilej regulował ponadto obowiązki podatkowe mieszkańców oraz ich uprawnienia i wolności, które w sumie stwarzały dogodne warunki dla rozwoju miasta. W celu zapewnienia nowo założonemu ośrodkowi bezpieczeństwa przywilej nakazywał wzniesienie warowni miejskich (*fos-*

sio et plancatio), na których utrzymanie arcybiskup corocznie miał przeznaczać ze swoich dochodów 40 grzywien, natomiast wójt Kamienia 20 grzywien⁹⁴. Z treści omawianego dokumentu wynika również, że do momentu lokacji w zespole osadniczym Kamienia nie było kościoła parafialnego. Dopiero w rok później konsekrowano tutaj drewniany kościół pod wezw. NMP i śś. Piotra i Pawła, zapewne fundacji arcybiskupiej, o którym pierwsza wzmianka w źródłach pojawiła się w 1372 r.⁹⁵ Przywilej lokacyjny arcybiskupa Jarosława zatwierdził w Łowiczu w 1360 r. (25 lipca) król Kazimierz Wielki⁹⁶. Ponadto monarcha ustanowił targ miejski, przyznał zwolnienia sądowe (immunitet) oraz nadał nowo lokowanemu miastu nazwę Kamień (*Camona*)⁹⁷.

Po lokacji nastąpił proces tworzenia przestrzeni miejskiej, co — podobnie jak w innych miastach — trwało długo. Pomimo przyjęcia chełmińskiej odmiany prawa miejskiego nie zastosowano tutaj rozplanowania według wzorów dominujących w miastach krzyżackich. Z przywileju lokacyjnego wiadomo, że nowe miasto Kamień wybudowano na powierzchni jednej włóki, z której dziesięć mórg zarezerwowano na siedzibę arcybiskupa i zarządu klucza dóbr, a cztery morgi otrzymał kościół i zabudowania probostwa. Całą powierzchnię wzgórza kemowego, zajmowanego dotąd przez wieś Wawrzyszkowo,

⁹⁴ KDW 3 nr 1398. SG t. 3 s. 736. Tak więc początkowy program obronny miasta przewidywał obwarowanie go wałami, palisadą oraz fosą, por. J. W i d a w s k i, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973 s. 32. Autor ten uważa wbrew oczywistym faktom, że Kamień nigdy nie posiadał murów obronnych.

⁹⁵ SG *tamże*, s. 736–737; F. Ż m i d z i ń s k i, *Rozwój Sępólna i jego okolic na tle dziejów Krajny do 1914 roku*, w: *Dzieje Sępólna*, s. 67; KZSz t. 11 z. 13 s. 4. Nowy kościół z cegły wybudowano w 1512 r., a po 1581 r. utworzono w Kamieniu kolegiatę, zniesioną w 1820 r. w związku z przyłączeniem okolic miasta do diecezji chełmińskiej, por. *Diecezja Chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928 s. 345.

⁹⁶ KDW 3 nr 1433. Por. Z. K a c z m a r c z y k, *Immunitet sądowy i jurysdykcja poimmunitetowa w dobrach Kościoła w Polsce do końca XIV wieku*, Poznań 1936 s. 204.

⁹⁷ Nazwa miasta z pierwotnej formy przymiotnikowej (*Camona* — Kamiona) z biegiem czasu upodobniła się do rzeczownika — Kamień: *Camín* (1363), *Camén* (1370), *de opido Camen* (1374), *Camyn* (1409), *Camyn* (1480), *Kamień* (1578), *Kamin* (1732), *Kamień* (1882), *Kamień Krajeński* (1971), por. Z. i K. Z i e r h o f f e r o w i e, *Nazwy miast Wielkopolski*, Poznań 1987 s. 61–62.

⁹⁰ KDW 2 nr 1256. Por. J. W a r ę ż a k, *Rozwój uposażenia*, s. 45; SG t. 3 s. 736. Źródła nic nie mówią o sposobie załatwienia tego sporu.

⁹¹ KDW 3 nr 1386, 1500. Por. I. G e p p e r t, *Dzieje ziemi*, s. 53; J. Ł o j k o, *Konfederacja*, s. 53; A. G ą s i o r o w s k i, *Starostowie wielkopolskich miast królewskich w dobie jagiellońskiej*, Warszawa 1981 s. 14. Był to najstarszy przypadek zastawu miasta królewskiego w Wielkopolsce.

⁹² KDW 3 nr 1398. Por. L a n g e, *Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich*, Lwów 1925 s. 26; *Studia Culmensia Historico-Juridica czyli Księga Pamiątkowa 750-lecia Prawa Chełmińskiego*, t. 12, red. Z. Z d r ó j k o w s k i, Toruń 1983 s. 270; G. L a b u d a, *Miasta na prawie polskim*, w: *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958 s. 187. Kamień został przez króla przekształcony w miasto ze wsi, którą to *villam de iure Polonico in ius Theutonicum, quod Culmense dicitur, duximus transferendam, nomen eidem civitati Camona imponendo*.

⁹³ Włóka (łan) flamandzka (chełmińska, średzka) wynosiła około 16,5–17,5 ha i dzieliła się na około 30 mórg, por. *Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1, red. A. M ą c z e k, Warszawa 1981 s. 446.

podzielono na trzy części, z której zachodnią przeznaczono dla arcybiskupa, wschodnią dla kościoła, natomiast na środkowej rozplanowano miasto. Wykreślając na powierzchni miejskiej po dwie ulice prostopadłe i dwie równoległe, otrzymano dziewięć bloków parcel, spośród których największy — środkowy blok — oddano na wytyczenie rynku o wymiarach około 58×89 m⁹⁸. Otrzymano w ten sposób regularny plan miasta, podobny w swej konstrukcji do trójplanowych układów zastosowanych w Dolsku i pobliskiej Mroczy⁹⁹.

Prawdopodobnie jeszcze przed lokacją miasta rozpoczęto budowę zamku (*fortalicium*) arcybiskupa, który początkowo był drewniany i otoczony parkanem (palisada), dlatego nie stanowił większej ochrony przed zagrożeniem ze strony nieprzyjaciół¹⁰⁰. Po jego zniszczeniu przez pożar w początkach XV w., wzniesiono nowy, murowany obiekt obronny po roku 1422, który wraz z wcześniej wzniesionymi murami obronnymi zapewniał miastu większe bezpieczeństwo¹⁰¹. Brak jest informacji źródłowych o urządzeniach miasta średniowiecznego.

⁹⁸ Rozplanowanie miasta po lokacji i późniejsze zmiany w planie przestrzennym obszernie omówił M. O b r e m s k i, *Kamień Krajeński*, s. 25n.

⁹⁹ Por. H. M ü n c h, *Geneza rozplanowania*, s. 162.

¹⁰⁰ Zamek został zdobyty po krótkim oblężeniu w czasie wojny domowej 25 VI 1383 (MPH t. 2 s. 673). W latach 1409 i 1414 zamek wraz z miastem niszczone były przez wojska komtura człuchowskiego i wójta Tucholi, por. A. S c h e f f s, *Dzieje Kamienia Krajeńskiego*, s. 96.

¹⁰¹ K. O l e j n i k, *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993 s. 193 uważa, że zamek arcybiskupi już w 1383 r. był murowany. Autor identyfikuje wieś Wawrzyszakowo z punktem osadniczym Kamień, powołując się na KDW bez wskazania tomu i numeru dokumentu. Według L. K a j z e r a, *Budownictwo*, s. 150 zamek wzniesiono prawdopodobnie na planie czworoboku, z dużym domem ulokowanym na jednej z kurtyn i okragłą wieżą. Położenie Kamienia na obszarze pogranicznym zadecydowało, że dość wcześnie podjęto decyzję o zamianie dotychczasowych obwarowań miejskich z okresu lokacji (wały, palisada, fosa), na mury obronne, które najprawdopodobniej wzniesiono w latach 1365–1367. Według rekonstrukcji przeprowadzonej przez M. O b r e m s k i e g o, *Kamień Krajeński*, s. 28–29 i rys. 2 mury obejmowały od zachodu działkę zarządu klucza, następnie biegly wzdłuż północnej granicy miasta i na wschodzie otaczały obszar należący do proboszcza. Ślady przebiegu murów zachowały się jedynie we wschodnim odcinku i na wysokości Rynku. Wyloty z miasta strzegły zapewne bramy, jednakże brak o nich wzmianek źródłowych. Od północy mury oblewała fosa, podobnie jak od południa, gdzie murów nie zrealizowano. Do tego celu wykorzystano starorzecza i ciekii wodne, opływające Kamień od północy, wschodu i południa. Por. także Cz. S i k o r s k i, *Zamek w paluckiej Wenecji*, Bydgoszcz 1986 s. 123, obronny zamek z otoczonymi murami miastem tworzyły sprzężony zespół obronny, podobnie jak w Łowiczu i Uniejowie.

Biorąc jednak pod uwagę jego położenie przy szlaku komunikacyjnym na Pomorze Gdańskie (*Via nova*) oraz rangę Kamienia jako centrum klucza dóbr arcybiskupich można przyjąć, że już w XIV w. istniał tutaj ratusz, kramy, waga miejska, łaźnia, szkoła i młyn¹⁰². Ludność zajmowała się głównie rolnictwem oraz częściowo rzemiosłem i handlem. W początkach XV w. Kamień zamieszkiwało ogółem około 450 osób, którzy dysponowali siedemdziesięcioma działkami wytyczonymi w okresie lokacji miasta¹⁰³. Dzięki rozwojowi gospodarczemu oraz powołaniu siedziby archidiaconatu (1512 r.), Kamień od XV w. skutecznie rywalizował z okolicznymi miastami pomorskimi i krajeńskimi, stając się jednym z ważniejszych ośrodków municypalnych położonych przy szlaku komunikacyjnym z Wielkopolski do Gdańska.

3 Kwieciszewo

Kweciszewo nie przyciągało dotąd większej uwagi badaczy miast, mimo że miejscowość ta posiada bardzo wczesną metrykę historyczną, dość dobrze udokumentowaną w najstarszych źródłach pisanych. Do takiego stanu przyczynił się zapewne dominujący w historiografii ogólny brak zainteresowania małymi ośrodkami miejskimi, a zwłaszcza ich genezą w okresie przedlokacyjnym. Dotychczasowe badania tej miejscowości wprowadziły do obiegu naukowego pewien zespół informacji, które jednak przy bliższej analizie, w zestawieniu z wynikami poszukiwań archeologicznych, okazują się dalekie od rzeczywistości. W tym stanie rzeczy jest niezmiernie trudno snuć jakiegokolwiek hipotezy dotyczące czasu powstania, pełnionych funkcji oraz charakteru przedlokacyjnego Kweciszewa, tym bardziej iż wspomniane źródła pisane nie znalazły dotąd jednolitej interpretacji badaczy, natomiast materiał archeologiczny pochodzi w większości ze starszych badań oraz poszukiwań powierzchniowych¹⁰⁴.

¹⁰² W celu uporządkowania spraw związanych z zarządzaniem miastem, arcybiskup Jarosław Skotnicki odkupił w 1370 r. rozdzielone pomiędzy kilka osób wójtostwo w Kamieniu, które następnie sprzedał niejakiemu Hermanowi (KDW 4 nr 1633).

¹⁰³ Wszystkie pierwotne działki mieszczkańskie posiadały po 2 przęty, czyli około 9 m szerokości, M. O b r e m s k i, *Kamień Krajeński*, s. 26.

¹⁰⁴ Niepełne zestawienie źródeł oraz starszej literatury, w większości już dziś nieaktualnej podaje A. W o j t k o w s k i, *Bibliografia historii Wielkopolski*, t. 1. Poznań-

Miejscowość ta powstała na obszarze starego osadnictwa polańskiego, ukształtowanego na pograniczu wielkopolsko-kujawskim pod wpływem oddziaływania okolicznych ośrodków osadniczych w Mogilnie, Trzemesznie, Strzelnie i Kruszwicy. Teren obecnej wsi i okolicy był już dość wcześnie zamieszkały, o czym świadczą liczne znaleziska neolityczne (ok. 4300–3500 przed Chr.) oraz z różnych kultur młodszego brązu (ok. 1700–1200 przed Chr.), kultury łużyckiej (ok. 1200–300 przed Chr.), kultury pomorskiej (550–250 przed Chr.), okresu lateńskiego (200 przed Chr. – 25 po Chr.), okresu wpływów rzymskich (35–500 po Chr.) i wczesnego średniowiecza (ok. 700–1250 r., fazy archeologiczne B–E)¹⁰⁵. Charakterystyczne, że osadnictwo wokół Mogilna, Trzemeszna, Pakości, Kruszwicy i Kwieciszewa skoncentrowane było we wszystkich wspomnianych kulturach archeologicznych głównie wzdłuż licznych w tym rejonie jezior rynnowych oraz różnej wielkości rzek i strumieni. Natomiast osadnictwo w Strzelnie tworzyło swego rodzaju samotną wyspę osadniczą, położoną w połowie drogi między Kwieciszewem a Kruszwicą¹⁰⁶. Pierwotna osada w Kwieciszewie powstała w odległości ośmiu kilometrów na południowy wschód od Mogilna, tuż przy ujściu niewielkiej

skie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wznowienia, t. 1, Poznań 1995 s. 411. Podstawowy materiał archeologiczny zestawiony został w pracach: W. K o w a l e n k o, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VI do XII wieku)*, Poznań 1938; SiM t. 3, Warszawa 1959; T. W i ś l a ń s k i, *Najdawniejsze dzieje ziemi mogileńskiej (od pojawienia się człowieka aż do wczesnego średniowiecza)*, w: *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, red. Cz. Ł u c z a k, Poznań 1978; A. C o f t a – B r o n i e w s k a, A. K o ś k o, *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa 1982. Materiał zebrany w toku Archeologicznego Zdjęcia Polski, ze względu na swój charakter jest mało przydatny — nie został też do tej pory opublikowany. Informacje archeologiczne z Kwieciszewa i okolicy zostały pominięte w zestawieniu stanowisk wczesnośredniowiecznych załączonych do pracy. Z. K u r n a t o w s k a, A. Ł o s i ń s k a, *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji w Poznaniu 14–16 grudnia 1987 roku*, red. Z. K u r n a t o w s k a, Poznań 1990.

¹⁰⁵ Por. T. W i ś l a ń s k i, *Najdawniejsze dzieje*, s. 17, 29, 43, 57, 61 oraz mapy nr 2, 3, 4, 5; A. C o f t a – B r o n i e w s k a, A. K o ś k o, *Historia*, s. 60, 80, 95, 100, 104, 112, 115, 134, 182, 184 oraz ryc. 21, 30, 40, 41, 45, 46, 56, 69, 70.

¹⁰⁶ Środkowo-zachodnia część Kujaw na przestrzeni od Kruszwicy aż do okolic Kwieciszewa i leżących około 6 km na południe Gębic, stanowiła jeszcze we wczesnym średniowieczu obszar pustki osadniczej porosłej lasem, por. Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne*, s. 107; K. H ł a d y ł o w i c z, *Zmiany krajobrazu*, mapa zalesienia.

rzeki Panny do Kwieciszewicy, lewego dopływu Noteci, zwanej również Notecią Zachodnią lub Małą. Przyszłe miasto zajęło niewielki obszar równinny po lewej stronie Kwieciszewicy, do którego od północy, wschodu i południa przylegały tereny pofałdowane, o dość urodzajnych glebach gliniasto-piaszczystych, bielicach i szczyrkach nąłowych¹⁰⁷. Po obu brzegach wspomnianej rzeki ciągnął się wąski pas bagien, podmokłych łąk i starorzeczy, który choć utrudniał komunikację zapewniał jednak mieszkańcom naturalną ochronę przed zagrożeniem od strony Kujaw (wschód)¹⁰⁸. Ochronę od północy i zachodu dawała miastu rzeka Panna z niewielką odnogą (bez nazwy), biorąca swój początek na południowy zachód od miasta¹⁰⁹.

Nazwa miasta odnosi się do położenia na obszarach polno-łąkowych, w małej części zalesionych — a więc sprzyjających rozwojowi osadnictwa w tym rejonie¹¹⁰. W samym Kwieciszewie osadnictwo wczesnośredniowieczne (od roku 700 do 1250, fazy B–E) zlokalizowano dotychczas na obszarze dzisiejszej wsi (dawnej miasta), następnie w rejonie ujścia rzeki Panny, dalej na prawym (wschodnim) brzegu Kwieciszewicy, tuż przy przeprawie wzdłuż drogi z Kujaw, oraz po obu brzegach tej rzeki: od omawianej miejscowości aż do położonej 1,5 km na północ wsi Kunowo i Jeziora Trląg (ob. Pakoskie)¹¹¹.

¹⁰⁷ K. H ł a d y ł o w i c z, *tamże*, s. 58 mapa gleb; Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *tamże*, rys. 1; *Województwo Bydgoskie*, s. 54 oraz ryc. 2.

¹⁰⁸ H. M ü n c h, *Geneza rozplanowania*, plan z 1835 r. (tabl. XXXII).

¹⁰⁹ Jeszcze w pierwszej połowie XIX w. na południe od miasta znajdował się zespół stodół mieszczkańskich.

¹¹⁰ K. H ł a d y ł o w i c z, *Zmiany krajobrazu*, s. 50, 58; S. R o s p o n d, *Słownik*, s. 232 nazwa topograficzna od wyrazu — kwiat („kwietne pola”), choć nie jest wykluczona nazwa dzierzawcza od imienia „Kwecisz”; K. R y m u t, *Nazwy miast Polski*, Wrocław 1980 s. 128 etymologia nazwy miasta od nazwy odosobowej — Kwecisz. Z rozległych lasów zalegających jeszcze w XVI w. obszar na południe od linii Kwieciszewo–Strzelno–Kruszwica pozostały do dziś zaledwie resztki, zwłaszcza w rejonie miejscowości: Cieńcisko, Ostrowo, Gaj, Nowa Wieś i Jeziora, por. K. H ł a d y ł o w i c z, *tamże*, mapa lasów XIV–XIX w. oraz mapa topograficzna w skali 1:100 000–Radziejów N–34–121/122, Warszawa 1996. Tereny znajdujące się na północ od Kwieciszewa oraz wąski pas wzdłuż całego biegu Kwieciszewicy, od Jeziora Trląckiego (ob. Pakoskiego) do Jeziora Kamienieckiego już w XIV w. pozbawione były zwartych obszarów leśnych. Ostatnia wzmianka o lesie Poręba między Kwieciszewem a Kunowem pochodzi z 1684 r., por. *Studia z dziejów*, s. 274.

¹¹¹ T. W i ś l a ń s k i, *Najdawniejsze dzieje*, s. 81 mapka 5; SiM t. 3 s. 190–194. W inwentarzu poszczególnych stanowisk znalazła się ceramika, polepa i kości zwie-

W sumie udało się wyodrębnić na całym tym obszarze 11 stanowisk osadniczych, uznanych za niewielkie osady otwarte (żreby) o dość zróżnicowanym czasie istnienia (od kilkudziesięciu do trzystu lat). Ze względu na usytuowanie topograficzne, charakter źródeł i chronologię można przyjąć, że wspomniane punkty osadnicze w okresie wczesnego średniowiecza wchodziły w skład samodzielnego zespołu osadniczego, posiadającego już wówczas jednolitą nazwę dla tego całego obszaru¹¹². Oprócz wspomnianych już czynników fizjograficznych wpływających korzystnie na kształtowanie się miejscowego osadnictwa, rolę głównego stymulatora rozwoju odgrywały w omawianym przypadku drogi dalekosiężne, zbiegające się z trzech różnych kierunków (wschód, zachód, południe) w miejscu późniejszego rynku miejskiego w Kwieciszewie. Szczególną rolę, zapewne już od czasów wczesnopiastowskich, odgrywała droga z Poznania do Kruszwicy, przez Gniezno, Trzemeszno, Wylatowo, Kwieciszewo i Strzelno, należąca do najstarszych szlaków komunikacyjnych na ziemiach polskich¹¹³. W okresie późniejszym (XIII w.) stała się ona częścią wielkiego szlaku tranzytowego łączącego Niemcy środkowe z siedzibą Zakonu¹¹⁴.

rzęce, zwęglone ziarna żyta i pszenicy, fragmenty zabudowy mieszkalnej oraz miecz wczesnośredniowieczny, strzemię, fragment żelaznej podkowy i szczątki wozu drewnianego.

¹¹² Na obszarze Wielkopolski analogii tego typu nazw większych obszarów osadniczych można doszukać się w przykładzie Łekna na Pałukach, Murowanej Gośliny koło Poznania, Krobi oraz wielu innych ośrodków, por. A. M. Wyrwa, *Łekno-położenie, nazwy i próba ich pierwotnej identyfikacji topograficznej*, „Studia i Materiały do Dziejów Pałuk” 1:1989 s. 85 n.; M. Brust, *Początki i rozwój miast w dorzeczu środkowej Warty i dolnej Wełny*, „Roczniki Historyczne” 52:1986 s. 13–14; M. Młynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje miast w dorzeczu Orli w XIII wieku*, Wrocław 1973 s. 22–23. Por. na ten temat także Z. Podwińska, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesniejszym średniowieczu. Żreb, wieś, opole*, Wrocław 1971 s. 104 n. 240 n.

¹¹³ Por. S. Kozierowski, *Pierwotne osiedlenie pojezierza Gopla*, SO 2:1922 s. 4; S. Weymann, *Ze studiów*, s. 215 uważa, że droga ta wykształciła się przed powstaniem państwa piastowskiego i początkowo omijała Mogilno. Dopiero około poł. XI w., po powstaniu opactwa benedyktynów kierowała się z Wylatowa na północ do Mogilna i stamtąd przez Kwieciszewo, Strzelno do Kruszwicy, por. *Studia z dziejów*, s. 165 i przypis 1.

¹¹⁴ S. Weymann, *Cła i drogi*, s. 105. W pierwszej połowie XIII w. przebieg tej drogi ustalony został w umowach celnych Polski z Zakonem (KDW I nr 237 — 1243 r.). Szlak ten na odcinku Poznań–Kruszwica opisała szczegółowo komisja królewska rozstrzygająca spory szlachty ze starostami w 1381 r. (MPH 2 s. 697 — *Kronika Janka z Czarnkowa*).

Droga wybiegająca z Kwieciszewa na południe posiadała charakter lokalnego połączenia z późniejszym miastem królewskim Gębice i dopiero w XIII–XIV w. została włączona do mniej ważnego szlaku z Kalisza na Pomorze przez Stawiszyn, Ciążęń, Słupcę i Powidz¹¹⁵. W źródłach pisanych brak jest wzmianek, które by wskazywały, że na terenie Kwieciszewa znajdował się jakiś gród obronny. W literaturze natomiast wyrażano dość często przekonanie o istnieniu tutaj ośrodka obronnego, o wczesnej metryce historycznej¹¹⁶. Najbardziej zdecydowanie w tej kwestii wypowiedział się Henryk Münch, którego zdaniem gród średniowieczny zajmował kolistą wyniosłość w centralnej części trójkątnego placu targowego, która — jego zdaniem — jest typowa dla grodzisk stożkowatych. Natomiast położenie kościoła parafialnego na skraju wyniosłości może dowodzić, iż został on wzniesiony obok istniejącej już wcześniej w tym miejscu budowli ziemnej, którą mógł być jedynie gród obronny¹¹⁷. Tak więc tę sporną i dość wątpliwą kwestię grodu kwieciszewskiego mogą rozstrzygnąć wyłącznie badania archeologiczne, gdyż wszystko wskazuje na to, że mamy tutaj do czynienia z naturalnym wzgórzem kemowym, ukształtowanym w okresie lodowcowym¹¹⁸. Poza tym wydaje się, że istniejąca w Kwieciszewie przeprawa przez rzekę nie posiadała znaczenia strategicznego, zatem nie było powodów chronić jej grodem. Wyjaśnienie

¹¹⁵ Por. I. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955 s. 36 rys. 20.

¹¹⁶ SG t. 15 cz. 2 s. 206 uważa, że w Kwieciszewie znajdował się starożytny gród kasztelański z targowiskiem; O. Lange, *Lokacja miast*, s. 25 — *gród kasztelański, pod grodem wieś*; B. Rogalski, *Kształtowanie się form*, s. 261; J. Szymczak, *Grody w Polsce Środkowej i Zachodniej w okresie rozbitcia dzielnicowego*, Łódź 1980 s. 32: gród istniał hipotetycznie od 1 poł. XII – 2 poł. XIII w. oraz funkcjonował z pewnością w okresie 2 poł. XIII–XIV w.; A. Gąsiorowski, *Uwagi*, s. 86 uważa, że Kwieciszewo i Przewłoka były grodami leżącymi w XIV w. na granicy dzielnicy Łogówczyków i Łokietka.

¹¹⁷ H. Münch, *Geneza rozplanowania*, s. 145; I. Tłoczek, *Miasteczka*, s. 129 uwzględniając kształt wyniosłości domniemanego grodu na placu targowym, zaliczył Kwieciszewo niesłusznie do owalnic.

¹¹⁸ Faktem jest, że przez kilka lat, w początkach XIV w., występował w źródłach kasztelan kwieciszewski, który mógł czasowo wykorzystać naturalną wyniosłość na rynku do swoich celów, np. wznosząc na jej szczycie drewnianą budowlę obronną. Przeprowadzone w 1984 i 1985 r. badania powierzchniowe w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP), nie wykazały w tym miejscu istnienia grodu. Wyniosłość znajdująca się na rynku miejskim została wyznaczona do szczegółowych badań archeologicznych, według Kartoteki SHG w Poznaniu.

nia wymaga również sprawa charakteru grodów w Dębinie, Kunowie, Mogilnie, Gębicach i Kamieńcu, zlokalizowanych w pobliżu Kwieciszewa (od 3 do 12 km), które oczywiście mogły mieć jakiś związek z osadnictwem i przeprawą w omawianej miejscowości lecz konieczne są szczegółowe badania poszczególnych obiektów¹¹⁹. Wiadomo natomiast z całą pewnością, że od czasów wczesnopiastowskich Kwieciszewo leżało na obszarze kasztelanii gnieźnieńskiej¹²⁰, będąc ważnym ośrodkiem handlowym (targ) położonym na granicy Wielkopolski i Kujaw oraz przy uczęszczanym szlaku z Poznania i Gniezna do Kruszwicy¹²¹.

Najstarsza wzmianka źródłowa dotycząca Kwieciszewa pochodzi z fałszyfikatu Mieszka III Starego z datą 28 kwietnia 1145 r., w którym dokonano zatwierdzenia oraz rozszerzenia przywilejów i nadań dla opactwa kanoników regularnych w Trzemesznie¹²². Dokument ten, sporządzony około 1233 r. w klasztorze w oparciu o autentyczne zapiski historyczne oraz być może o dokument legata papieskiego w Polsce, kardynała Humbalda, zasługuje w pełni na zaufanie¹²³. Jak

¹¹⁹ Por. T. Wiślański, *Najdawniejsze dzieje*, s. 61 mapa 5, podana przez autora chronologia grodzisk wymaga weryfikacji; J. Płoch, *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969 s. 225—grody w okolicach Mogilna; Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*” 32:1981 Poznań 1983 s. 41; Kunowo faza F, Mogilno—C—D, Gębice?

¹²⁰ S. Arnold, *Terytoria plemienne*, s. 270 i mapa: *Wielkopolska*; J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, Ziemia Łęczycka i Sieradzka wobec zjednoczenia państwowego w latach 1300–1306*, Toruń 1969 s. 151.

¹²¹ K. Maleczyński, *Najstarsze targi*, s. 43, 63; T. Lalik, *Märkte des 12. Jahrhunderts in Polen*, KHKM 10:1962 nr 1/2 (Ergon t. 3), s. 363 n. oraz mapa nr 1; H. Ziółkowska, *Ze studiów nad najstarszym targiem polskim*, SA 4:1953–1954 s. 159.

¹²² KDW 1 nr 11. Wiązana niekiedy z Kwieciszewem nazwa *Clescicarv* występująca w fałszyfikacie mogileńskim z 1065 r. (KDW 1 nr 3), jest w rzeczywistości Kłęczkowem (*Clezchovar*) położonym ok. 10 km na północny wschód od Chełmna nad Wisłą, por. J. Płoch, *Najdawniejsze dzieje*, s. 218. Podobnie H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1, Warszawa 1985 s. 316. Błędna identyfikacja Kłęczkowa z Kwieciszewem w SG t. 15 cz. 2 s. 206.

¹²³ Badaniem dokumentu z 1145 r. zajmowali się między innymi: Z. Kozłowska—Budkowa, *Repertorium*, s. 47; S. Zajączkowski, *O posiadłościach klasztoru trzemeszkiego w Łęczyckiem w XII wieku na tle początków Łęczycy*, RH 30:1964 s. 200.; B. Kürbis, *O początkach kanonii w Trzemesznie*, w: *Europa—Słowiańszczyzna—Polska. Studia ku uczczeniu Profesora Kazimierza Tymienieckiego*, Poznań 1970 s. 95–98; Tejż, *Pogranicze Wielkopolski i Kujaw w X–XII wieku*,

stwierdził ostatnio Józef Dobosz, który dokonał wnikliwej analizy wspomnianego fałszyfikatu, wiarygodność dokumentu Mieszka doskonale potwierdzają dwa autentyczne dyplomy XII-wieczne: akt konfirmacyjny Humbalda z 2 marca 1146 r. oraz bulla protekcyjna papieża Eugeniusza III z 31 maja 1147 r.¹²⁴ Omawiany dokument Mieszka Starego zawiera szereg niezwykle istotnych i ważnych wskazówek dotyczących procesu tworzenia się własności latyfundiальной kanoników regularnych w Trzemesznie, stosunków pomiędzy synami Bolesława Krzywoustego (zwłaszcza między Mieszkiem i Bolesławem Kędzierzawym), sytuacji politycznej w Wielkopolsce i na Kujawach w okresie wojny książąt juniorów z przyrodnim bratem Władysławem II oraz kształtowania się ówczesnej elity możnowładczej w Polsce. Dla omawianego tutaj zagadnienia szczególne znaczenie posiada jednak wiadomość o zjeździe książąt Mieszka Starego i Bolesława Kędzierzawego w położonym na pograniczu Wielkopolski i Kujaw Kwieciszewie, w celu ustalenia przebiegu granicy pomiędzy ich posiadłościami (*pro parciū terminis*), a przede wszystkim rozstrzygnięcia sporu o wspomnianą miejscowość. Niełatwo jest określić dokładną datę zjazdu kwieciszewskiego, musiało to jednak nastąpić przed śmiercią księżnej Salomei (zmarła 27 lipca 1144 r.), wdowy po Bolesławie Krzywoustym, gdyż z cytowanego dokumentu wiadomo, że właśnie matka załagodziła konflikt między braćmi, przejmując od nich (Bolesława i Mieszka) sporne Kwieciszewo, które wraz z żrebami Osikowo, Pustwin, grodem Zbar z targiem (dotychczas należały do jej oprawy wdowiej) przekazała kanonikom regularnym w Trzemesznie¹²⁵. Nadanie to następnie potwierdzili synowie Salomei, posze-

w: *Studia z dziejów*, s. 339–342; H. Łowmiański, *tamże*, s. 324–329; J. Dobosz, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań 1995 114 n.

¹²⁴ KDW 1 nr 12, 15. Por. J. Dobosz, *Dokument Mieszka III Starego dla kanoników regularnych w Trzemesznie* (28 kwietnia 1145 r.), w: *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, red. J. Topolski, t. 4, Gniezno 1995 s. 87–105; E. Kowalska, *Dokument Humbalda, kardynała, legata papieskiego, wystawiony dla Trzemeszna w dniu 2 marca 1146 roku*, w: *tamże*, t. 1, Warszawa—Poznań 1984 s. 27–47.

¹²⁵ Por. B. Kürbis, *O początkach*, s. 339–340; K. Maleczyński, *Studia nad dokumentem*, s. 65; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1 s. 328. Takiemu ujęciu kwestii darowizny (i jej potwierdzenia) Salomei nie przeczy stwierdzenie aktu konfirmacyjnego kardynała Humbalda z 1146 r. (KDW I nr 12), że nadawcami Kwieciszewa byli obaj bracia. Natomiast spór budzi kwestia zasięgu granic posiadłości synów Krzywoustego i księżnej Salomei w latach 1138–1145. W okresie rozstrzygnięcia sporu granicznego między Mieszkiem i Bolesławem, bracia mieli już wspólną

rzając je o immunitet dla Kwieciszewa¹²⁶. Zbar (Zbarz, Dzbarz), to najprawdopodobniej zaginiony gród kasztelański i targ (ob. Wiśniewo?) położony w północno-wschodniej Wielkopolsce, który jednak nie był bezpośrednio związany z osadnictwem okolic Kwieciszewa¹²⁷. Osikowo (*Oseycovo*), stanowiące w 1145 r. niewielką osadę jednodworczą, znajdowało się w odległości 3 km na północny wschód od Kwieciszewa, w pobliżu prawego brzegu rzeki Kwieciszewicy i Jeziora Kunowskiego¹²⁸. Do dziś pozostało niewielką osadą wiejską, położoną w pobliżu miejsca lokacji dawnego żrebu. Drugi z wymienionych żrebów, Pustwin (*Pustvino*), dziś nie istnieje, najprawdopodobniej zaginął lub został włączony w granice późniejszego miasta Kwieciszewa¹²⁹. Wymienione w nadaniu księżnej Salomei Kwieciszewo (*Quecisov*), jak wskazują na to dokument Humbalda z 1146 r. i bulla papieża Eugeniusza III z 1147 r.¹³⁰, było w rzeczywistości wsią targową, składającą się z osady wiejskiej i położonego w pewnej odległości od niej targowiska (plac i osada targowa). Z rzekomego

granicy, która oddzielała Wielkopolskę od Kujaw. Nastąpiło to najprawdopodobniej jeszcze przed zjazdem kwieciszewskim w rezultacie zajęcia północnej części dzielnicy pryncypackiej na szkodę księcia Władysława II. Tak. m.in. G. L a b u d a, *Testament Bolesława Krzywoustego*, w: *Opusculo Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1951 s. 187–190, natomiast przeciwne stanowiska zajęli m.in. T. W o j c i e c h o w s k i, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, wyd. 3, Warszawa 1951 s. 306–318, a zwłaszcza H. Ł o w m i a ń s k i, *tamże*, s. 328. Por. także na ten temat K. M a l e c z y ń s k i, *Bolesław III Krzywousty*, Wrocław 1975 s. 327.

¹²⁶ Nadanie immunitetu dla Kwieciszewa nastąpiło po śmierci najmłodszego z braci, księcia Henryka (zmarł w 1166 r.), o czym świadczy obecność przy tym akcie tylko trzech braci: Mieszka Starego, Bolesława Kędzierzawego i Kazimierza Sprawiedliwego, por. KDW 1 nr 11: *Nos quoque duces Mesco, Boleslaus, Kasimirus, hominibus in Quecisou degentibus omnem libertatem contulimus, eos ab omnibus tributis absouentes, videlicet a stroza, a poduoroue, a naraz, a pouoloue, a castris edificatio-ne nec non expedicione.*

¹²⁷ Na temat lokalizacji Zbaru, por. J. B i e n i a k, *Wielkopolska*, s. 40–41 i przypisy 43; B. K ü r b i s, *Pogranicze Wielkopolski*, s. 96 i mapa 1 (ob. Wiśniewo); SiM t. 7 s. 343–344.

¹²⁸ SG t. 7 s. 635; B. K ü r b i s, *tamże*, mapa.

¹²⁹ SG t. 9 s. 313. Jego dokładna lokalizacja jest dziś niemożliwa do ustalenia. Biorąc pod uwagę wnioski pochodzące z badań archeologicznych, można go umieścić z dużym prawdopodobieństwem na prawym, wschodnim brzegu Kwieciszewicy, nieco na północ od wlotu drogi z Kruszwicy, por. T. W i ś l a ń s k i, *Najdawniejsze dzieje*, s. 61 mapa 5.

¹³⁰ KDW 1 nr 12–1146 r. „*orum quoque Quecisouque*; KDW 1 nr 15–1147 r. *villa Quetisou cum foro.*

dokumentu Mieszka Starego z 1145 r. można wnioskować, że Kwieciszewo jeszcze przed tą datą znajdowało się w posiadaniu tego właściciela, podobnie zresztą jak Gębice i szereg osad położonych także po prawej (kujawskiej) stronie Kwieciszewicy¹³¹.

Tworząca się w połowie XII w. granica wielkopolsko-kujawska ostatecznie uformowana została w znacznej części wzdłuż naturalnych przeszkód terenowych. Jej zarys ustalony został zapewne przez obu braci, którzy, jak to widać z falsyfikatu Mieszka, przywiązywali do jej powstania i szczegółowego opisu dużą wagę¹³². Przebieg granicy, która w późniejszym okresie podlegała jedynie nieznacznym regulacjom, określić można następująco: począwszy od Pakości kierowała się ona na południe, najpierw wzdłuż Małej Noteci, następnie wzdłuż Jeziora Pakoskiego, Jeziora Trłąg (ob. Pakoskie), rzeki Kwieciszewicy, Jeziora Kamienieckiego i rzeki Różanny. Po stronie wielkopolskiej granicę wyznaczały miejscowości: Pakość, Jankowo, Trłąg, Strzelce, Kunowo, Kwieciszewo (targ), Kamienice i Robakowo, zaś po kujawskiej: Osikowo, Fałęcin, Gębice, Kwieciszewo (wieś), Cieńcisko i Skulsk¹³³. W kontekście zrekonstruowanej wyżej granicy, która jak można sądzić nie wywołała kontrowersji braci, zastanawiać mogą przyczyny ich ostrego sporu o Kwieciszewo. O skali konfliktu, jak również o braku możliwości innego załatwienia kłopotliwej i zapal-

¹³¹ K. M a l e c z y ń s k i, *Bolesław III Krzywousty*, s. 328: *cum vero nos et frater noster Boleslaus dux Mazouie et Cuiavie conventum celebrassemus in Quecisou pro parcium terminus, frater noster prefatus Quecisou sue dicioni cedere volbeat, nosque nostro dominio redigere volebamus eandem* (KDW I nr 11). Zdaniem Z. G u l d o n a i J. P o w i e r s k i e g o, *Podziały administracyjne*, s. 108, terytorium kruszwickie (kasztelania) oddzielone było od osadnictwa wielkopolskiego obszarami lesistymi, dlatego nie jest wykluczone, że część Kujaw wokół Gębic i prawobrzeżnego Kwieciszewa pierwotnie należała do Wielkopolski.

¹³² Na temat kształtowania się granicy Wielkopolski i Kujaw, por. R. K o z ł o w s k i, *Geneza i granice Księstwa Brzesko-Kujawskiego. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*. Seria C nr 7 Bydgoszcz 1978 s. 98 n.

¹³³ R. K o z ł o w s k i, *tamże*, s. 112 oraz mapa; Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *tamże*, s. 104 n. oraz mapa 6; J. B i e n i a k, *Przynależność administracyjno-polityczna kasztelanii nadgoplańskich w latach 1267–1327*, „Zeszyty Naukowe Uniw. Mikołaja Kopernika w Toruniu”. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Zeszyt 20 — Historia 2:1966 s. 61 oraz przypis 12. W podobny sposób jak granice polityczne wielkopolsko-kujawskie ukształtowała się wschodnia granica archidiecezji gnieźnieńskiej wzdłuż biskupstwa kujawskiego, por. *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, s. 32–33; KDW 4 s. 368. Wschodnią granicę Wielkopolski odtworzył szczegółowo J. S z y m c z a k, *Walki o kasztelanie*, s. 12–13 oraz rys. 2 na s. 28.

nej sprawy, świadczy pozbycie się przez braci spornej miejscowości na rzecz księżnej Salomei. Można przypuszczać, że Kwieciszewo było wówczas znaczącym punktem osadniczym i targowym położonym przy uczęszczanej drodze z Wielkopolski na Kujawy, tuż przy granicy między posiadłościami książąt Mieszka Starego i Bolesława Kędzierzawego. Nie to jednak było właściwym powodem sporu o tę miejscowość lecz jej położenie topograficzne w stosunku do wytyczonej granicy. Jak już wcześniej wspomniano, w okresie wczesnośrednio-wiecznym (X, XI/XII w.) osadnictwo w omawianym rejonie rozciągało się na znacznym obszarze po obu stronach rzeki Kwieciszewicy. Proces postępującej integracji osadnictwa doprowadził zapewne już w połowie XII w. do znacznej komasacji licznych źrebów i osad jednodworczych oraz — jak to wynika z falsyfikatu Mieszka Starego — do ukształtowania się dwóch wiodących jednostek osadniczych w kwieciszewskim zespole, a mianowicie: *villa Quetisou* oraz *forum quoque Quecisovque* — położonych po obu stronach rzeki. W oparciu o późniejsze źródła pisane oraz analizę rozwoju przestrzennego omawianej miejscowości można przyjąć, że w wyniku przeprowadzenia granicy wzdłuż rzeki Kwieciszewicy po jej wschodniej, kujawskiej stronie znalazła się wieś Kwieciszewo, natomiast po wielkopolskiej stronie targowisko (plac targowy)¹³⁴. Sądzić więc można, że obaj bracia początkowo zabiegali o cały zespół osadniczy i starali się tak wytyczyć granicę, aby obejmowała zarówno wieś Kwieciszewo, jak również ośrodek targowy. Po darowiźnie całego Kwieciszewa na rzecz kanoników w Trzemesznie i zakończeniu sporu, poprowadzono granicę między dzielnicami książąt wzdłuż naturalnych przeszkód terenowych (rzeka), dzieląc Kwieciszewo niejako na dwie części: wielkopolską i kujawską. Nie miało to jednak już większego znaczenia, wobec przynależności całej miejscowości do jednego właściciela (klasztor). Po tej samej stronie rzeki co wieś Kwieciszewo znajdował się również młyn, znany ze źródeł w latach 1187–1198 lecz powstały

¹³⁴ Podobnie między innymi: J. Bierniak, *Przynależność*, s. 61; Z. Guldón, J. Powierski, *Podziały administracyjne*, s. 106; S. Arnold, *Terytoria plemienne*, s. 270, jednakże autorzy ci przyjmują, iż *villa* oraz *forum* z 1145–1147 r. znajdowały się po wielkopolskiej stronie, natomiast po kujawskiej jakaś jeszcze inna wieś Kwieciszewo, nie wymieniona w źródłach XII-wiecznych. Inaczej sprawę tę przedstawiają H. Münc h, *Geneza rozplanowania*, s. 80 przypis 5 oraz K. Buczek, *Targi i miasta*, s. 102–103.

z pewnością już znacznie wcześniej¹³⁵. W bliżej nie określonym czasie został on przekazany przez jednego z książąt (Bolesław Krzywousty?) kościołowi kujawskiemu, co mogło mieć miejsce w okresie tworzenia samodzielnego biskupstwa we Włocławku lub jeszcze wcześniej w Kruszwicy. Po roku 1193 wspomniany młyn przeszedł na własność nowo utworzonego opactwa norbertanek w Strzelnie, w rezultacie zamiany dokonanej między biskupem kujawskim Stefanem a prepozytem tego klasztoru¹³⁶. Młyn ten położony był nad rzeką Kwieciszewicą, na północny wschód od miasta lokacyjnego, gdzie na planie z 1835 r. zaznaczono charakterystyczne dla działalności młynarskiej niewielkie wysepki, groble i odnogi rzeczne (młynówki). Podobne ukształtowanie rzeki wzdłuż całej wschodniej granicy tej miejscowości, może wskazywać na istnienie w Kwieciszewie większej ilości młynów, także w późniejszym okresie¹³⁷.

Tak więc do końca XII w. wykształcił się w Kwieciszewie dość rozległy zespół osadniczy, położony po obu stronach rzeki Kwieciszewicy oraz jej dopływu rzeki Panny, w skład którego wchodził targ, stanowiący główny element osadniczy, osada wiejska, młyn, przeprawa rzeczna oraz kościół parafialny, założony przez kanoników regularnych z Trzemeszna w tym samym stuleciu¹³⁸. Do osadnictwa

¹³⁵ K. Malczyński, *Najstarsze targi*, s. 68 wiąże istnienie młyna z targiem kwieciszewskim.

¹³⁶ K. Malczyński, *tamże*, s. 68 nie wiadomo dlaczego autor mówi o darowiźnie młyna opactwu przez biskupa Stefana. O wcześniejszej transakcji zamiany młyna wspomina dokument biskupa kujawskiego (włocławskiego) Barta z 1215 r., w trakcie której bp Stefan oddał prepozytowi Strzelna młyn w Kwieciszewie w zamian za otrzymaną wieś Ołuczyn i dziesięciny z Łojewa, por. B. Kürbis, *Najstarsza tradycja klasztoru panien norbertanek w Strzelnie*, RH 40:1974 s. 47–48. Młyna w Kwieciszewie nie wspomina bulla protekcyjna papieża Celestyna III z 1193 r. określająca stan posiadłości opactwa norbertanek w Strzelnie (KDW I nr 39). Wspomina natomiast dziesiąty targ (*in Quetisou decimum forum*) przysługujący temu klasztorowi z kwieciszewskiego targu, nadany najprawdopodobniej przez Mieszka Starego, którego znany jest udział we wcześniejszej fundacji opactwa norbertanów w Kościelnej Wsi koło Kalisza, por. Cz. Sikorski, *O fundacji klasztoru norbertanek w Strzelnie*, w: *Archeologia Historica Polona*, t. 2, red. J. Olczak, Toruń 1995 s. 199.

¹³⁷ Jeszcze w połowie XIX w. na rzekach Kwieciszewicy i Pannie pracowało kilka młynów wodnych, por. *Studia z dziejów*, s. 450 mapa 1.

¹³⁸ Zdaniem W. Hensla (SiM t. 3 s. 19) pierwszy kościół w Kwieciszewie założono w XI lub w XII w. Podobnie S. Kozierowski, *Sematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934 s. 104, natomiast SG t. 15 cz. 2 s. 207 powstanie kościoła parafialnego przesuwają do XIII w.

kwieciszewskiego należał ponadto wspomniany żreb Pustwin i osada benedyktynów mogileńskich Fałęcin (o nieokreślonej lokalizacji), które w okresie późniejszym zostały włączone w granice miasta lokacyjnego w Kwieciszewie¹³⁹. Brak źródeł pisanych uniemożliwia prześledzenie losów tej miejscowości w kolejnym okresie. Pojawiające się w XIII w. lakoniczne wzmianki dotyczą z reguły wspomnianego młyna klasztornego, nie wnoszą jednak nic istotnego do rekonstrukcji osadnictwa kwieciszewskiego. Na uwagę zasługiwać może jedynie przywilej księcia Władysława Łokietka z 1293 r., nadający wsiom klasztoru trzemeszeńskiego: Kwieciszewo, Stodoły i Włostowo ograniczony immunitet ekonomiczny i zwalniający zamieszkałą tam ludność od podległości wobec kasztelana kruszwickiego¹⁴⁰. Dotkliwy jest zwłaszcza brak informacji źródłowych dotyczących procesów kształtowania się w XIII w. różnych form własności na obszarze całej aglomeracji, a zwłaszcza po wielkopolskiej stronie, w obrębie osady targowej. Że procesy takie występowały w tym okresie dowiadujemy się ze źródeł XIV-wiecznych, które jednak przedstawiają wyłącznie pewien stan faktyczny w tym stuleciu, bez charakterystyki szczegółów przeprowadzonych transakcji.

W początkach XIV w. Kwieciszewo znalazło się na obszarach ostrej rywalizacji pomiędzy Władysławem Łokietkiem a księciem śląskim Henrykiem Głogowskim o panowanie w Wielkopolsce¹⁴¹. Około 1306 r. pod kontrolą księcia kujawskiego znalazły się między innymi grody w Nakle, Koninie i Żoniu oraz Kwieciszewo i Mogilno wraz z przyległymi terenami osadniczymi. Dla administrowania zdobytymi na Głogowczyku terenami, należącymi dotąd do grodu w Gnieźnie, Łokietek powołał krótkotrwałą kasztelanię z siedzibą w Kwieciszewie, na czele której, jako kasztelana, postawił Michała z Koszanowa

Liber beneficiorum, t. 1 s. 328 przypisuje fundację kościoła księżnej Salomei lub kanonikom regularnym w XII w.

¹³⁹ Obie miejscowości znajdowały się po kujawskiej stronie rzeki Kwieciszewicy: żreb Pustwin na północ od drogi wlotowej z Kruszwicy, zaś Fałęcin na południe od niej. Taką lokalizację Fałęcina uwzględnia B. Kürbis, *Pogranicze Wielkopolski*, s. 74 mapa 1.

¹⁴⁰ KDW 2 nr 708. K. Małeczynski, *Najstarsze targi*, s. 192 interpretuje ten dokument jako przyznanie immunitetu dla targu w Kwieciszewie.

¹⁴¹ Najdokładniej zagadnienie to omówił dotychczas J. Bieniak, *Wielkopolska*, s. 192 oraz passim.

z rodu Szaszorów¹⁴². Kasztelania ta, mająca wybitnie charakter administracyjny, nie wymagała budowy silnego ośrodka obronnego. Na siedzibę kasztelana wykorzystano wspomniane już wzgórze na placu targowym w Kwieciszewie, na którym zapewne wzniesiono niewielką konstrukcję drewnianą w formie dość popularnej w tym stuleciu wieży obronnej — po której mogły zagać wszelkie materialne ślady istnienia. Wspomniany Michał próbował w tej części Wielkopolski stworzyć swój rodowy majątek ziemski. W tym celu nabył on w 1311 r. od benedyktynów mogileńskich wieś Fałęcin (Chwałęcín) pod Kwieciszewem oraz część wsi Olsza, nad rzeką Panną z prawem budowy młyna, natomiast w rok później zakupił od klasztoru norbertanek w Strzelnie młyn kwieciszewski¹⁴³. Wybór miejsca na siedzibę kasztelanii nie był przypadkowy, gdyż Kwieciszewo położone było na granicy Wielkopolski przy ważnej drodze na Kujawy, a sama miejscowość dzięki korzystnym procesom urbanizacyjnym stała się wówczas dobrze rozwiniętym ośrodkiem handlowym o wyraźnych cechach wczesnomiejskich (*civitas* przedlokacyjne)¹⁴⁴. Pewien problem dla nas stanowi natomiast fakt, że siedziba kasztelanii nie była w owym czasie własnością monarszą lecz kościelną. Należy przypuścić, że Kwieciszewo zostało tymczasowym ośrodkiem administracji książęcej na podstawie jakiegoś porozumienia z ówczesnymi właścicielami, zachodzi jednak podstawowe pytanie, kto nim był w początkach XIV w.¹⁴⁵ Wbrew dominującym w literaturze poglądom na temat własności Kwieciszewa przyjmujemy, że w końcu XIII lub w początkach XIV w. (przed 1306 r.) miejscowość tę przejęli arcybiskupi gnieź-

¹⁴² Michał z Koszanowa występuje jako kasztelan kwieciszewski w latach 1311 i 1312, natomiast w 1312 r. dodatkowo jako koniński (KDW 2 nr 941, 955). Por. także S. Kozierowski, *Studia nad pierwotnym roziedleniem rycerstwa wielkopolskiego*. VI. *Ród Szaszorów — Opalów — Orlów*, Poznań 1918 s. 6. Około 1314 r. kasztelania kwieciszewska została zniesiona, zaś podległe jej ziemie podporządkowane kasztelanii zbarskiej i konińsko-lądzkiej. Sam Michał z Koszanowa do swej śmierci (po 1333) zachował stanowisko kasztelana zbarskiego, por. J. Bieniek, *tamże*, s. 158; Tenże, *Przynależność*, s. 80.

¹⁴³ KDW 2 nr 941, 955. Pomijamy inne dobra zakupione przez Michała w okolicy Żnina i Mogilna.

¹⁴⁴ Do *civites* przedlokacyjnych zaliczył Kwieciszewo H. Münch, *Geneza rozplatanowania*, s. 80 przypis 5, czemu nie sprzeciwił się K. Buczek, *Targi i miasta*, s. 100.

¹⁴⁵ Por. J. Bieniak, *Wielkopolska*, s. 186.

nieńscy na podstawie jakiejś transakcji z kanonikami z Trzemeszna (zamiana, zakup), która jednak nie została odnotowana w zachowanych źródłach. Że fakt ten mógł nastąpić w okresie panowania Jakuba Świnki (1283–1314), wskazuje wyraźne zbliżenie tego dostojnika kościelnego do księcia Władysława Łokietka po 1306 r. i popieranie jego działań zjednoczeniowych w Wielkopolsce¹⁴⁶. W obrębie wspomnianych nabytków wielkopolskich Łokietka z początku XIV w. znajdowały się liczne dobra arcybiskupstwa oraz kapituły gnieźnieńskiej, skupione w szczególności na obszarze kasztelanii kwieciszewskiej¹⁴⁷. Argumentem decydującym na rzecz sformułowanej tezy jest fakt występowania w źródłach pod rokiem 1326 wzmianek na temat *civitas* arcybiskupiej w Kwieciszewie¹⁴⁸.

Lokacja miejska Kwieciszewa, jeśli w ogóle miała charakter oficjalny i zgodę monarchy, mogła się odbyć przed 1326 r., najprawdopodobniej z inicjatywy arcybiskupa Janisława (1318–1341), podejmującego szereg działań na rzecz rozwoju latyfundium gnieźnieńskiego w duchu nowego prawa niemieckiego¹⁴⁹. Za jego właśnie panowania rozpoczęto gruntowne porządkowanie spraw własnościowych na obszarze całego zespołu osadniczego Kwieciszewa, które kontynuowane było przez kolejnego arcybiskupa Jarosława Skotnickiego. Należało do tego niewątpliwie przejęcie w 1326 r., w drodze zamiany od opactwa kanoników trzemeszeńskich prawobrzeżnej wsi Kwieciszewo, położonej *iuxta civitatem ecclesie Gnezdensis dictam similiter Quecysowo*¹⁵⁰. Sama wieś w odróżnieniu od miasta Kwieciszewo określona została w akcie zamiany jako *hereditas*¹⁵¹. W tym samym dniu (30 kwietnia 1326 r.) Janisław wystawił kolejny dokument,

¹⁴⁶ *Tamże*, s. 182, 186. Autor ten uważa, że w 1306 r. Kwieciszewo należało już do dóbr arcybiskupich.

¹⁴⁷ *Tamże*, s. 40–41 oraz przypis 43.

¹⁴⁸ KDW 2 nr 1064, 1065.

¹⁴⁹ Por. J. Warężak, *Rozwój uposażenia*, s. 34 n.

¹⁵⁰ KDW 2 nr 1064, 1065. W zamian za wieś Kwieciszewo arcybiskup przekazał kanonikom wieś Wełnę z dziesięcinami (zaginiona koło Gniezna) oraz dziesięcinę z Arcugowa, por. *Liber beneficiorum*, t. 1 s. 329.

¹⁵¹ Wbrew twierdzeniom K. Buczka, *Targi i miasta*, s. 102 oraz H. Müncha, *Geneza rozplanowania*, s. 80 przypis 5 przyjmujemy, że wymienione w 1326 r. *hereditas* Kwieciszewo jest jednoznaczne z *villa* Kwieciszewo z 1147 r., natomiast *civitas* z 1326 r. odnosi się do *forum* Kwieciszewo z XII w.

w którym odnawiał (sprzedaż) wójtostwo w Kwieciszewie Mikołajowi, synowi Bartolda z Pszczewa¹⁵². Z tego dość zniszczonego dokumentu wynika, że Kwieciszewo lokowano na prawie średzkim przed datą sporządzenia wspomnianego aktu arcybiskupiego¹⁵³. Wzmianka o przyłączeniu do miasta wsi Fałęcin pozwala przyjąć, że akt lokacji dokonał się po 1311 r., czyli po dacie nabycia tej wsi przez kasztelana kwieciszewskiego Michała. Sądząc z niezbyt dobrego stanu miasta, wymagającego już w 1326 r. generalnej regulacji w zakresie funkcjonowania podstawowych urzędów prawa miejskiego, lokacja musiała dokonać się zaledwie kilka lat przed tą datą, zapewne około 1320 r. Mimo wyżej opisanych zabiegów arcybiskupstwa, miasto Kwieciszewo wkrótce upadło i powróciło do roli wsi, na co wskazują wzmianki źródłowe z lat 1339 i 1342¹⁵⁴. Bezpośrednią przyczyną pogorszenia się warunków ekonomicznych i demograficznych oraz degradacji miasta do roli wsi było, jak się wydaje, całkowite zniszczenie Kwieciszewa w trakcie pacyfikacyjnej wyprawy krzyżackiej do Wielkopolski w lipcu 1331 r.¹⁵⁵

¹⁵² KDW 2 nr 1066 (oryg.). Odpis dokumentu z 1326 r. w *Visitationes*, s. 449 został nieznacznie zmieniony, por. także O. Lange, *Lokacja miast*, s. 5. W tym mocno uszkodzonym dokumencie brakuje 424 liter, które poważnie zamazują treść przywileju i jego charakter. Sprawili to, że wielu badaczy traktowało ten akt arcybiskupi jako kontrakt lokacyjny dla Kwieciszewa, zamiast odnowienia sprzedaży wójtostwa w istniejącym już mieście. Pozwala on jednak dostrzec pewną część szczegółów i warunków pierwszej lokacji przeprowadzonej około 1320 r., które w zasadzie nie odbiegały od lokacji pozostałych miast kościelnych. Pod względem treści dokument kwieciszewski z 1326 r. jest niemal identyczny z dokumentem wystawionym w 1350 r. dla wójta Żnina, który, jak uznano, był oparty o pierwszy dokument lokacyjny z około 1267 r., por. J. Kądziółka, *Po lokacji (1263–1654)*, w: *Żnin. 700 lat dziejów miasta*, red. J. Topolski, Bydgoszcz 1965 s. 51–52.

¹⁵³ Z. Zdrójkowski, *Miasta na prawie średzkim* (materiały), „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 41: 1986 nr 1–4 s. 247; Tenże, *Geneza prawa średzkiego i jego rola dziejowa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”. Historia nr 980, 70:1990, pozycja 66.

¹⁵⁴ KDW 2 nr 1192, 1210.

¹⁵⁵ Por. O. Lange, *Lokacja miast*, s. 59 przypis 3; A. Gąsiorowski, *Pogranicze wielkopolsko-kujawskie w dobie rozwoju gospodarki czynszowej (XIII–poł. XV wieku)*, w: *Studia z dziejów*, s. 116, 131 przypis 51; T. Nowak, *Walki z agresją zakonów krzyżackich w okresie jednoczenia państwa polskiego*, Warszawa 1952 s. 86 i mapa 6; J. Pakulski, *Sily polityczno-społeczne w Wielkopolsce w pierwszej połowie XIV wieku*, Toruń 1979 s. 103.

Prace związane z odbudową oraz ponownym zasiedleniem dóbr arcybiskupich po niszczących najazdach krzyżackich rozpoczął abp Janisław a kontynuował abp Jarosław Bogoria Skotnicki (1342–1374). Jemu to właśnie Kwieciszewo zawdzięcza drugą, udaną lokację miejską, przeprowadzoną na podstawie zezwolenia króla Kazimierza Wielkiego z 10 października 1342 r. Warto dodać, że Jarosław był od samego początku gorącym zwolennikiem polityki królewskiej i pozostał nim do końca pełnienia swej funkcji arcybiskupiej. Wspomniane zezwolenie na urządzenie miasta, jak również szereg innych przywilejów nadanych w tym okresie w Wielkopolsce różnym dygnitarzom świeckim i kościelnym¹⁵⁶, było swego rodzaju nagrodą za wierność dla monarchii i miało na celu umocnienie stronictwa królewskiego¹⁵⁷. Potwierdzają to słowa użyte w dokumencie dla Kwieciszewa, w którym król Kazimierz stwierdza, iż *aktami prawnymi królowie sprzyjają swoim wiernym, najbardziej stosownym jest zaś, by matkę — Kościół obdarowywać stale nowymi wygodami*¹⁵⁸. Z dokumentu tego wynika również, że nowa osada miejska miała zostać zorganizowana na podstawie praw stosowanych w innych miastach kościelnych. Podstawowe jednak znaczenie dla ustroju wewnętrznego Kwieciszewa posiadało postanowienie, iż *villam Qwieczyszow, et de iure Polonico in ius Theuthonicum Novi fori, quod Srzedzkie polonice dicitur, transferimus*. Przyjmując dla lokowanego miasta prawo niemieckie według wzoru średniego, zezwolenie królewskie wyraźnie nawiązywało więc do pierwszej, nieudanej lokacji Kwieciszewa¹⁵⁹. Nadanie króla Kazimierza zawierało również pełen immunitet sądowy, z wyraźnym rozgraniczeniem spraw podległych wójtowi, arcybiskupowi i monarsze, co miało zapobiegać przyszłym konfliktom wewnętrznym, dość częstym w miastach prywatnych. Dla zapewnienia rozwoju gospodarczego nowego miasta król przyznał arcybiskupowi prawo targu tygod-

¹⁵⁶ Kazimierz Wielki wydał zgodę na budowę miast prywatnych w Wielkopolsce m. in. w Kamieniu Krajeńskim, Kwieciszewie, Ślesinie, Dolsku, Pakości, Sępólnie, Łabiszynie.

¹⁵⁷ Por. S. Piekarczyk, *Studia z dziejów miast polskich w XIII–XIV*, Warszawa 1955 s. 260 n.

¹⁵⁸ KDW 2 nr 1210: [...] *agalibus actibus reges foveant fideles suos, potissimum tamen est, ut matrem Ecclesiam venerando subditis eius semper nova dentur commoda*.

¹⁵⁹ Por. O. Lange, *Lokacja miast*, s. 59, 71; Z. Zdrójkowski, *Geneza prawa*, pozycja 66.

niowego w Kwieciszewie, natomiast mieszkańców zwolnił od dolegliwości prawa polskiego. Mówiąc o mieszkańcach lokowanego miasta dokument wyraźnie zachęcał nowych osadników do osiedlania się w tworzonym mieście, które zapewne w tym czasie było jeszcze w znacznym stopniu wyludnione po najazdach krzyżackich na Wielkopolskę i Kujawy¹⁶⁰.

Po lokacji przystąpiono do tworzenia planu miejskiego, który w większości oparto na istniejącej wcześniej osadzie targowej. W tym celu wytyczono odpowiednią ilość działek mieszczkańskich, uporządkowano przebieg dróg przelotowych, wyznaczono grunty uprawne dla osadników, proboszcza i wójta oraz wytyczono granice miasta po obu stronach Kwieciszewicy. Tak ukształtowane Kwieciszewo przedstawiało sobą bardzo prosty i prymitywny typ osady miejskiej powstałej w miejscu skrzyżowania dróg, z charakterystycznym trójkątnym placem targowym oraz z dostosowaniem zabudowy do istniejących warunków fizjograficznych i komunikacyjnych¹⁶¹. Plan miasta lokacyjnego w swym zasadniczym zrybie przetrwał do naszych czasów bez większych zmian. Kościół parafialny pod wezw. św. Marii Magdaleny oraz parafia zostały erygowane zapewne z okazji pierwszej lokacji miejskiej około 1320 r.; obecny kościół wzniesiono z fundacji kapituły gnieźnieńskiej w 1522 r.¹⁶² Pierwsi plebani znani są w źródłach w latach 1358, 1365, 1380 oraz systematycznie w XV w.

W połowie XIV w. źródła zarejestrowały aktywną działalność gospodarczą arcybiskupstwa, zmierzającą do utworzenia znaczniejsze-

¹⁶⁰ Z. Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy*, s. 199, 203; J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań 1936 s. 330.

¹⁶¹ H. Münch, *Geneza rozplanowania*, s. 76, 145, 197; Tenże, *Początki średnio-wiecznego układu miejskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 5:1960 z. 3, s. 358 (Kweciszewo); A. Wędkiewicz, *Przedlokacyjne ośrodki miejskie w Wielkopolsce*, w: *Ogólnopolska sesja historyczno-urbanistyczna*, „Biuletyn Historii Sztuki” 27:1965 nr 4, s. 359; *Studia z dziejów*, s. 320; KZSz t. 11 z. 10 s. 17.

¹⁶² S. Kozierowski, *Szematyzm*, s. 104; *Liber beneficiorum*, t. 1 s. 329; KZSz tamże, s. 17. Do parafii należały wsie: Góra, Kunowo, Czarnotul, Goryszewo, Gozdania, Marcinkowo. Kościół uposażony był w 2 łany gruntów z łąkami oraz od mieszczan po 3 korce żyta i owsa. Od wójta już w XIV w. pleban otrzymywał po 3 ćwiertnie żyta i owsa mesznego z każdego łanu (KDW 3 nr 1775(1380): spór plebana Piotra Chalasty z wójtem kwieciszewskim, Kankiem z Sypniewa o świadczenia na rzecz kościoła).

go klucza dóbr kościelnych z centrum w Kwieciszewie. Dowodzą tego między innymi liczne nabytki dokonane w tym okresie w rejonie omawianego miasta. I tak np. w kwietniu 1350 r. abp Jarosław zamienił z komesem Strączkiem część wsi Marzenin koło Wrześni na część Goryszewa leżącego nad rzeką Panną, w pobliżu ujścia do Kwieciszewicy¹⁶³. Natomiast w 1359 r. zamienił z Michałem z Koszanowa swoją wieś Włókna koło Rogoźna na dobra nabyte przez tegoż od klasztoru w Mogilnie, a mianowicie: wieś Fałęcin oraz sześć łąnów frankońskich, a także młyn i lasek we wsi Olsza, położonych około 4 km na zachód od Kwieciszewa nad rzeką Panną¹⁶⁴. Nieco wcześniej musiał nabyć Jarosław od wspomnianego Michała również młyn kwieciszewski, co wynika z aktu królewskiego z 12 lutego 1359 r., zatwierdzającego jego przynależność do dóbr arcybiskupich wbrew roszczeniom norbertanek ze Strzelna¹⁶⁵. Młyn ten znajdujący się na obszarze kasztelanii kruszwickiej (wschodni brzeg Kwieciszewicy), był zobowiązany do darmowego przemiatu 400 miar owsa na rzecz panującego. W 1365 r. arcybiskup wykupił ten ciężar za 60 grzywien, uwalniając tym samym młynarza od wszelkich obcych obowiązków finansowych¹⁶⁶. Arcybiskupstwo posiadało w drugiej połowie XIV w. także inne młyny w okolicach Kwieciszewa, jednakże z braku źródeł nie można powiedzieć o nich nic bliższego, oprócz tego że przynosiły jemu 4 grzywny rocznego dochodu¹⁶⁷. Nic nie wiadomo o urządzeniach miejskich, a także o charakterze zajęć uprawianych przez mieszkańców. Na podstawie późniejszych źródeł można przyjąć, że większość mieszczan zajmowała się rolnictwem, uprawiając swoje jedno-łąnowe gospodarstwa, z czego opłacali arcybiskupowi rocznie jedną grzywnę czynszu i dziesięciny, a w późniejszym okresie (XV–XVI w.) zobowiązani byli do pracy na jego folwarku. Potwierdza to częściowo

¹⁶³ KDW 2 nr 1296.

¹⁶⁴ KDW 3 nr 1410, 1413. Fałęcin włączony do Kwieciszewa w okresie pierwszej lokacji, powrócił do Michała zapewne po upadku miasta w następstwie zburzenia go w 1331 r.

¹⁶⁵ KDW 3 nr 1399, 1400.

¹⁶⁶ KDW 3 nr 1536.

¹⁶⁷ Por. J. Matuśewski, *Immunitet ekonomiczny*, s. 330. Niewielka liczba mieszczan zajęta była pracą poza rolnictwem, głównie młynarstwem, kowalstwem, garncarstwem.

nazwa mieszkańców miasta w początkach XV w. jako *agricultores seu oppidani*¹⁶⁸.

Mimo dogodnego położenia nad drogą tranzytową z Wielkopolski na Pomorze, korzystnych zmian gospodarczych zainicjowanych przez arcybiskupstwo w połowie XIV w., jak również istnienia rozległego zaplecza rolniczego, Kwieciszewo nie rozwinęło się w większy ośrodek miejski, czemu na przeszkodzie stała konkurencyjność okolicznych miast: Mogilna, Trzemeszna, Strzelna, Kruszwicy, a nawet Wyłatowa i Gębic. W 1458 r. miasto wysłało na wyprawę wojenną przeciw Krzyżakom jedynie dwóch żołnierzy, zaliczając się tym samym do najmniejszych miast w Wielkopolsce¹⁶⁹.

4 Opatówek

Zagadnienie początków miasta oraz funkcji Opatówka w okresie przedlokacyjnym nie znalazło dotąd jednoznacznego wyjaśnienia w literaturze. Trudności z odtworzeniem najwcześniejszych dziejów tej miejscowości spowodowane są podobnymi przyczynami, co w przypadku większości małych miasteczek wielkopolskich: słabym zbadaaniem archeologicznym obszaru Opatówka i najbliższej jego okolicy oraz brakiem wczesnych dokumentów historycznych¹⁷⁰. Sama nazwa miejscowości, która początkowo występowała w formie niezdrobniałej¹⁷¹, sugeruje iż zanim w nieznanych bliżej okolicznościach przeszła we władanie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, mogła być włas-

¹⁶⁸ A. Gąsiorowski, *Pogranicze*, s. 135. Wiadomości na temat szkoły, studentów kwieciszewskich, duchownych oraz zajęć ludności przynoszą źródła z XV–XVII w., por. *Studia z dziejów*, s. 137 n.

¹⁶⁹ J. Wiesiołowski, *Sięć miejska w Wielkopolsce w XII–XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, KHKM 28:1980 nr 3 s. 397: Aneks–Rejestr piechoty miejskiej wielkopolskiej w 1458 r. W 1591 r. abp Karnkowski przekazał Kwieciszewo i Goryszewo kapitule gnieźnieńskiej, co zakończyło istnienie tej miejscowości w ramach własności arcybiskupstwa gnieźnieńskiego (dobra stołowe arcyb.), por. J. Topolski, *Rozwój latyfundium*, s. 51.

¹⁷⁰ SG t. 7 Warszawa 1886 s. 550 podał błędnie, że Opatówek (*Oppathow*) został wymieniony w bulli papieża Innocentego II z 1136 r. (KDW 1 nr 7) wśród posiadłości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Błąd ten powtórzyły m.in. *Miasta polskie*, t. 2, Warszawa 1967 s. 172 oraz cała literatura popularna i krajoznawcza.

¹⁷¹ S. Rospond, *Słownik*, s. 267: *Opatow* (1259), *Opatovia* (1292), *Opatow* (1357), *Opathowko* (1512), *Opatówek* (1579).

nością jakiegoś opactwa¹⁷². Nie jest również wykluczone, że jeszcze wcześniej, zanim w źródłach utrwaliła się obecna nazwa, omawiana osada należała do włości książęcych i występowała pod całkiem inną nazwą miejscową.

Opatówek powstał na obszarze starego osadnictwa ukształtowanego przez wczesnośredniowieczny ośrodek opolny a później kasztelański w Kaliszu¹⁷³. Pierwotna osada założona została we wschodniej

¹⁷² S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, w: *Osiemnaście wieków*, t. 3, Kalisz 1962 s. 45 przypis 109, analizując zapis: *in Kalis locum et tabernam cum theloneo pontis minoris* zawartą w falsyfikacie księcia Władysława Laskonogiego z datą 1181 r. dla benedyktynów lubińskich (KDW 1 nr 119), wysunął przypuszczenie, iż *locus* należący do Lubinia mógł być Opatówkiem koło Kalisza. Natomiast SGH cz. 2 z. 4 uważa, że siedlisko (*locus*) koło Kalisza otrzymali benedyktyni w Lubiniu na założenie klasztoru (w aglomeracji kaliskiej ?), jednak nie określono bliżej lokalizacji tego miejsca. Analizą falsyfikatu zajęli się między innymi: W. Semkowicz, *Ród Awdańców w wiekach średnich*, Poznań 1920 s. 196 n; Z. Perzanowski, *Opactwo benedyktyńskie w Lubiniu. Studia nad fundacją i rozwojem uposażenia w średniowieczu*, Wrocław 1978 s. 42 n. jednak bez wyjaśnienia sprawy zagadkowego *locus* w Kaliszu. T. Laliak, *Stare Miasto w Łęczycy*, KHKM 4:1956 z. 4 s. 640 n. wykazał, że pod pojęciem *locus* występowały w źródłach osady targowo-rzemieślnicze typu miejskiego, por. także A. Wędzki, *Kalisz w państwie wczesnopiastowskim i w okresie rozbitcia dzielnicowego*, w: *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977 s. 52 n.

¹⁷³ Badania powierzchniowe w okolicy Kalisza wykazały, że w promieniu 15 km od dzisiejszego miasta rozwijało się gęste osadnictwo w okresie wpływów rzymskich (ok. I–V w po Chr.), które skoncentrowane było szczególnie po obu brzegach rzeki Proсны oraz jej dopływów: Swędni, Pokrzywnicy i Cieni–Trojanówki. Obejmowało ono swym zasięgiem również Opatówek i najbliższe okolice, por. *Kalisz w starożytności i w średniowieczu*, red. W. Hensel, Warszawa 1956 s. 15; K. Tymieniecki, *Ziemie polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze*, Poznań 1951 s. 465 (kierunki importów rzymskich) a zwłaszcza mapa 15 ilustrująca główne skupienia osadnicze na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich. W okresie wczesnopiastowskim powstał w Kaliszu gród pierścieniowaty, wzmiankowany w Kronice Galla w 1106 r. Okres jego funkcjonowania oraz pełnione funkcje nie zostały do końca wyjaśnione. Najczęściej przyjmuje się, że w początkowym okresie pełnił rolę ośrodka opolnego, natomiast w końcu X w. został przekształcony w gród kasztelański, por. S. Arnold, *Terytoria plemienne*, s. 283 n. (rekonstrukcja granic kasztelanii kaliskiej); J. Kamińska, *Grody*, s. 34; K. Dąbrowski, *Kalisz od czasów najdawniejszych do okresu średniowiecza*, w: *Dzieje Kalisza*, s. 36 (powstanie grodu na przełomie IX/X w.); Z. Kurnatowska, *Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie Piastów*, „Studia Lęborskie” 2:1991 s. 16–17 oraz ryc. 2 umieszcza początki grodu w okresie od poł. X do poł. XI w., postulując równocześnie konieczność jednoznacznego określenia jego metryki. Według G. Teske, *Wczesnopiastowskie grody ziemi kaliskiej*, „Kronika Wielkopolski” 94:2000 nr 2 s. 35, 38,

części Wysoczyzny Kaliskiej, na prawym (północnym) brzegu rzeki Cieni (Trojaneki), dopływu Pokrzywnicy uchodzącej do rzeki Proсны, w odległości około 7 km na wschód od Kalisza¹⁷⁴. Na obszarze kasztelanii kaliskiej już w początkach XII w. znajdowała się stosunkowo gęsta sieć osad służebnych i rzemieślniczych, których nazwy jedynie w znikomej części uchwycone zostały przez ówczesne źródła pisane¹⁷⁵. W bezpośrednim sąsiedztwie Opatówka istniało w tym czasie kilka osad należących do zespołu osadniczego w Kaliszu, jak: Winiary, Zduny, Zawady, a także wsie położone wzdłuż rzeki Cieni: Sułostwo, Radliczycy, Markwarce (ob. Marchwacz), Szczytniki i Cienia. Elementem integrującym ówczesne osadnictwo na omawianym terenie była lokalna i tranzytowa sieć drożna, w pełni już wykształcona w XI–XII w. Pomijając stary i ważny szlak z Wrocławia, przez Kalisz i dalej do Łądu oraz Konina, istotniejsze znaczenie dla omawianego tutaj zagadnienia posiadała droga biegnąca z Kalisza w kierunku wschodnim. Należała ona do zespołu dróg wielkopolsko–małopolskich, łączących Poznań z Krakowem, Szlak ten po wyjściu z Kalisza biegł początkowo na południe, wzdłuż prawego brzegu Proсны przez osady służebne Winiary, Zawady i Zduny, po czym kierował się na wschód północnym brzegiem Pokrzywnicy i Cieni, którą przekraczał w Opatówku. Następnie lewym brzegiem tej rzeki zmierzał na południe, do Śieradza, przechodząc między innymi przez Cienie,

w Kaliszu funkcjonował w okresie VII–VIII w. pogański ośrodek kultowy, natomiast około lat 950–1050 wzniesiono w tym miejscu gród obronny.

¹⁷⁴ B. Krygowski, *Krajobraz Wielkopolski*, mapa I; T. Bartkowski, *Wielkopolska*, s. 347 nazywa ten mezoregion Wysoczyzną Koźmińską; J. Kondracki, *Geografia Polski*, s. 105. Mikroregion otaczający Opatówek i okolice rzeki Cieni przez niektórych autorów wyróżniony został jako Wzgórze Opatowsko–Malanowskie (T. Bartkowski, *tamże*, s. 350–351) lub jako Obniżenie Opatowsko–Słuszkowskie, por. *Województwo Kaliskie*, red. S. Zajchowska, Poznań 1979 s. 46. Charakteryzuje się on występowaniem ciągu wzgórz (150–190 m) poroździelanych dolinami rzek i strumieni. Wszystkie wzgórza posiadają zarysy owalne małych wałów o łagodnie opadających stokach i płaskich wierzchołkach, przez co zajęte są głównie pod uprawę, tym bardziej że występujące na tym obszarze gleby należą w większości do dość urodzajnych.

¹⁷⁵ Por. *Kalisz w starożytności*, s. 53 i rys. 7; K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa polskiego X–XIII wiek*, Wrocław 1975 mapa. Najdokładniejszą jak dotąd rekonstrukcją najwcześniejszego osadnictwa piastowskiego w okolicach Kalisza przedstawił S. Trawkowski, *Geneza regionu*, mapa: Okolice Kalisza XII/XIII w.

Szczytniki, Kamienną (lub miasteczko Staw) oraz Błaszki¹⁷⁶. Oprócz omówionej drogi tranzytowej w rejonie Opatówka istniała w XII–XIII w. dość dobrze rozwinięta sieć dróg lokalnych, posiadających z pewnością znacznie wcześniejszą metrykę od dalekobieżnych. Nieliczne wzmianki źródłowe o lokalnej sieci drożnej pochodzą dopiero z XIV w., co jednak nie zmienia faktu, że już dwa wieki wcześniej służyła ona połączeniom między zagęszczającą się w tamtych czasach siecią osadnictwa książęcego i kościelnego w rejonie Kalisza¹⁷⁷. Pierwszą wiadomość o istnieniu w Kaliskiem włości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego przynosi bulla papieża Innocentego II z 1136 r., w której czytamy: *Item ville archiepiscopi circa Calis: Rayzko et alia servidola, quam super Zuandri aquam appellaverunt; Hylme etiam cum omnibus incolis suis; Item Souici et Lochouici, Vzorouici et Vzorouici, Malanouici, Bralici, Domaneuici; Et super aquam Oloboc Mi-slentino et et super campum Damsco omnes servi cum villis eorum; Item Gostonovici cum villa eorum*¹⁷⁸. Spośród zidentyfikowanych osad w bezpośrednim sąsiedztwie Opatówka mieściło się jedynie Rajsko (*Rayzko*), natomiast wsie Ilmie (*Hylme*), Dębsko, Domaniew i Myślęcín leżały w promieniu piętnastu kilometrów od tej miejscowości. Pozostałe znajdowały się w dalszej odległości, zaś niektóre osady z pewnością zanikły lub zmieniły nazwy, co nie wyklucza, że mogły znajdować się wówczas w pobliżu Kalisza i Opatówka.

¹⁷⁶ S. Wejmann, *Ze studiów*, s. 227; T. Wąsowicz, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, w: *Osiemnaście wieków*, t. 1 s. 82 oraz mapa 2 (XII w.).

¹⁷⁷ KDW 2 nr 1112. W 1330 r. określono położenie nowo założonej wsi Lelów, oznaczając przy tej okazji przebieg dróg na południe od Opatówka: [...] *ad viam, que ducit de Opatow in Godzeszow [Godziesze] usque ad aliam viam, que transit de Czena [wieś Cienia] in Chelmech, et per eandem viam usque ad fluvium Coprzywnica [rzeka Pokrzywnica]*. Z treści dokumentu wynika, że przekazana arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu w zastaw wieś Lelów, była w rzeczywistości częścią wsi Cienia, por. J. Warężak, *Rozwój uposażenia*, s. 38.

¹⁷⁸ KDW 1 nr 7: *Również wsi arcybiskupstwa koło Kalisza: Rajsko (ob. Rajsko) i inny niewolny dział ziemi, który nazwali nad wodą Swędry. Także Ilmie (ob. Ilno) ze wszystkimi swymi mieszkańcami. Również Sowicy (zanikłe) i Lochowicy (ob. Lochowo pod Zbierskiem), Wzorowicy, Wzorowicy (oba zanikłe), Malanowicy (ob. Malanowo w pow. tureckim), Bralicy (zanikłe), Domaniewicy (ob. Domaniew w pobliżu Cieni), i nad wodą Ołobok Myślęcino (ob. Maślanka nad rzeką Ołobok) i na polu Dębsko (ob. Dębsko pow. kaliski) wszyscy niewolni z ich wsiami. Również Goszczonowicy (ob. Goszczanów w pow. tureckim) razem z ich wsią*, por. W. Taszycki, *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, Wrocław 1951 s. 72 oraz przypisy; J. Warężak, *tamże*, s. 11–12.

Najstarsza wzmianka źródłowa o Opatówku pochodzi z 1246 r., w której występuje jako własność arcybiskupstwa gnieźnieńskiego¹⁷⁹. Do dóbr kościoła w Gnieźnie musiała zapewne przejść dopiero po roku 1136 a przed wymienionym rokiem, jednak aktualny stan źródeł nie pozwala na dalsze uściślenie tej chronologii. W połowie XIII w. Opatówek był już rozwiniętą osadą arcybiskupią z kościołem parafialnym i być może z zabudowaniami zarządu dóbr w tej części archidiecezji, lub może drewnianą rezydencją arcybiskupów. Wskazuje na to fakt pobytu w Opatówku księcia Przemysła I, który w obecności kasztelanów: kaliskiego i gnieźnieńskiego oraz kilku panów wielkopolskich przysądził w 1246 r. arcybiskupowi Pełce wieś Janków Zalesny, darowany przez komesa Andrzeja Raszka, do którego rościli pretensje na zasadzie bliższości Janek i Przybina, synowie rycerza Leonarda¹⁸⁰. Kościół parafialny, zapewne od początku pod wezw. św. Doroty¹⁸¹, został wzniesiony z drewna przez arcybiskupów gnieźnieńskich wkrótce po przejęciu Opatówka, najprawdopodobniej w końcu XII lub w początkach XIII w. Wkrótce też erygowano parafię skupiającą kilka wsi rozlokowanych w promieniu około siedmiu kilometrów od Opatówka¹⁸². Intensywny rozwój dóbr arcybiskupich na obszarze ziemi kaliskiej, a zwłaszcza w okolicach naszej miejscowości, dokonujący się w drugiej połowie XIII w. głównie kosztem dóbr pry-

¹⁷⁹ KDW 1 nr 255. M. Bielińska, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, Wrocław 1967 s. 273 błędnie odnosi dokument księcia Bolesława Pobożnego z 25 VIII 1257 r. (KDW I nr 360) do omawianej miejscowości. Występująca tam wieś kapituły gnieźnieńskiej Opatówek znajdowała się 5 km na zachód od Wrześni, por. SG t. 7 s. 552; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów*, s. 118–119 oraz mapa po s. 138.

¹⁸⁰ KDW 1 nr 255. M. Bielińska, *tamże*, s. 242. Identyfikacji miejscowości z Jan-kowem Zalesnym dokonał S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1935 s. 128. Domysł J. Warężak, *Rozwój uposażenia*, s. 23, że wieś Janków to obecne Janikowo pod Opatówkiem jest odosobniony.

¹⁸¹ Po raz pierwszy kościół pod wezw. św. Doroty został wymieniony w początkach XVI w.: *Istud oppidum est archiepiscopale, in quo ecclesia parochialis tituli S. Dorotheae*, por. *Liber beneficiorum*, t. 2, Gniezno 1881 s. 52, gdzie budowę pierwszego kościoła przypisano niesłusznie abp. Jarosławowi Skotnickiemu, który w rzeczywistości jedynie wystawił nową murowaną świątynię w miejsce drewnianej.

¹⁸² Do parafii, oprócz Opatówka należały wsie: Zabrodzie, Borów, Cienie, Szulec, Michałów i Trojanowo, por. *Liber beneficiorum, tamże*. S. Trajkowski, *Geneza regionu*, mapa 10, gdzie pominięto wieś Zabrodzie (poł. XVI w.).

watnych, powodował szereg konfliktów z miejscową szlachtą, które bardzo często rozstrzygać musiały sądy a niekiedy również sam monarcha. Na tym właśnie tle doszło około 1294 r. do napadu grupy okolicznych rycerzy, sprzymierzonych z częścią mieszczan kaliskich i sołtysów wiejskich, na dobra arcybiskupie w okolicach Opatówka, w wyniku czego doszło do znacznych szkód materialnych w wielu wsiach należących do kościoła gnieźnieńskiego. Książę Przemysław II wyrokiem z 10 sierpnia 1294 r. skonfiskował uczestnikom część ich posiadłości, które następnie jako rekompensatę za zniszczenia przekazał abp. Jakubowi Świnie¹⁸³. Wydarzenie to zapoczątkowało kształtowanie się zwartej grupy włości arcybiskupich w okolicach Opatówka, przekształconego w późniejszym okresie w klucz opatowiecki latyfundium gnieźnieńskiego¹⁸⁴.

Dalszy rozwój dóbr arcybiskupich w omawianym kluczu nastąpił w pierwszej połowie XIV w., po przejęciu rządów w archidiecezji przez abpa Janisława. Skupił się on głównie na działalności gospodarczej, polegającej przede wszystkim na oczynszowaniu wsi, rozwoju rzemiosła wiejskiego (młynarstwo, rybołówstwo), komasacji dóbr wokół Opatówka oraz obronie prawnej swoich włości. Pomijając liczne transakcje zakupu i zamiany różnych osad wiejskich, istotne znaczenie dla rozwoju naszej miejscowości w tym okresie posiadało przejęcie w 1330 r. osady Lelów, położonej tuż przy wsi Cieni¹⁸⁵, a szczególnie uzyskanie pełni praw własności (1336 r.) do zagrody młynarskiej na rzece Cieni pod Opatówkiem, oraz do odcinka tej rzeki (Stawka czyli Cienia) — od wspomnianego młyna aż do mostu zwanego Babin¹⁸⁶.

¹⁸³ KDW 2 nr 722. Na własność arcybiskupstwa przeszły wówczas różne dobra skupione w ziemi kaliskiej w okolicach Opatówka i w ziemi wieluńskiej. Były wśród nich: osiem wsi, działki gruntów w czterech innych wsiach, młyny nad Prosną pod Kaliszem oraz domy i parcele miejskie kilku mieszczan kaliskich, por. J. W a r ę ż a k, *Rozwój uposażenia*, s. 31–32.

¹⁸⁴ W końcu XIII w. stan dóbr w ziemi kaliskiej wynosił: 16 wsi, 3 łany we wsi Waregowice i jeden staw rybny przekazany wraz z młynem koło Opatówka w 1303 r. przez Włosta, dziedzica Cieni (KDW 2 nr 872).

¹⁸⁵ KDW 2 nr 1112. Sama wieś Cienia nie należała jeszcze wówczas do stołu arcybiskupiego, na własność Kościoła wraz z Michałowem koło Opatówka przeszła dopiero w 1359 r., w wyniku zamiany za wsie Chryszczyna i Czarnków (KDW 3 nr 1400).

¹⁸⁶ KDW 2 nr 1165. Proces arcybiskupa z sołtysiem Markiem o zagrodę młynarską, który miał najprawdopodobniej związek z konfiskatą dóbr z 1294 r., był wytoczony przez króla i zakończył się pomyślnie dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Według

Silne podstawy gospodarcze stworzone przez abpa Janisława w dobrach klucza opatowieckiego i w samym Opatówku — będącym zapewne już wówczas miastem lokacyjnym — pozwoliły uzyskać tutaj szybciej niż gdzie indziej pełną równowagę gospodarczą i demograficzną po niszczącym najeździe Krzyżaków na Wielkopolskę we wrześniu 1331 r.¹⁸⁷

Lokację miejską w Opatówku, podobnie jak w Grzegorzewie i Kwieciszewie można przypisać abp. Janisławowi. Wniosek taki, z braku dokumentu lokalnego, nasuwa się z analizy źródeł pośrednich a także z przeglądu ogólnej sytuacji gospodarczej w kluczu opatowieckim w pierwszej połowie XIV w., za rządów wspomnianego arcybiskupa. Wielu autorów wydarzenie to przypisuje jednak Jarosławowi Bogorii Skotnickiemu, kierując się sugestywnym opisem jego dokonań inwestycyjnych w Opatówku, autorstwa Janka z Czarnkowa¹⁸⁸. Najwcześniejszą wzmiankę o *oppidum* w opisywanej miejscowości znajdujemy w dwóch dokumentach związanych z procesem polsko-krzyżackim po zakończeniu wojny z lat 1329–1331. Pierwszy z nich, wystawiony 4 maja 1338 r. przez papieża Benedykta XII, zalicza Opató-

analizy materiałów kartograficznych można przyjąć, że osada młyńska zlokalizowana była około sześćset metrów na wschód od mostu na Cieni, w miejscu lub w pobliżu współczesnego młyna. Por. także S. Kozierowski, *Pierwotne osiedlenie pogranicza wielkopolsko-śląskiego między Obrą i Odrą a Wartą i Bobrem w świetle nazw geograficznych*, „Slavia Occidentalis” 7:1928 s. 228.

¹⁸⁷ KDW 2 nr 1192(1339 r. — spór z Krzyżakami). Na temat wyprawy krzyżackiej na Wielkopolskę we wrześniu 1331 r., por. T. Nowak, *Walki z agresją*, s. 91; E. Callier, *Powiat kaliski w XVI stuleciu*, Poznań 1887 s. 101. Trasę przemarszu Krzyżaków zrekonstruowała J. Kamińska, *Grody*, s. 194.

¹⁸⁸ Por. choćby *Miasta polskie*, t. 2 s. 272; E. Callier, *tamże*, s. 101; *Liber beneficiorum*, s. 52; A. Kamiński, *Osiemsetpięćdziesięciolecie Opatówka (1136–1986)*, „Rocznik Kaliski” 21:1989; SG t. 7 s. 550. wiele kontrowersji badaczy wywołało wydarzenie z 1440 r., kiedy to abp Wincenty Kot nadając niejakiemu Stefanowi z Jutrosina wójtostwo w Opatówku, stwierdził *quod oppidum de iure Polonico in ius Theutonicum Sredense transferimus* (*Visitationes*, s. 408). Za drugą lokację miasta uważa to wydarzenie G. L a b u d a, *Miasta na prawie polskim*, w: *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958 s. 188. Natomiast O. L a n g e, *Lokacja miast*, s. 58, 66 przypis 1 traktuje dokument z 1440 jako odnowienie lokacji, jednocześnie uważa, że zwrot o przeniesieniu Opatówka z prawa polskiego na niemieckie (średzkie) został zacierpnięty ze starych dokumentów, którymi dysponował pisarz. Oznaczać to może więc, że XIV-wieczna lokacja (pierwsza) nadała Opatówku prawo średzkie, podobnie jak Grzegorzewowi i Kwieciszewu. Por. K. B u c z e k, *Targi i miasta*, s. 19–20.

wek, obok Żnina, Uniejowa, Łęczycy i Grzegorzewa do *oppida Gnesnensis dyocesis, ac fortalicia seu castra et collegiata ac parrochiales ecclesias*¹⁸⁹. Natomiast drugi, sporządzony 15 września 1339 r. w trakcie prowadzonych czynności procesowych przeciw Krzyżakom, wśród poszkodowanych miejscowości wymienił *Oppathow opidum* oraz wieś arcybiskupią Ilmie¹⁹⁰. Z dokumentu tego wynika również niezbicie, że w trakcie najazdu krzyżackiego w 1331 r. Opatówek był już miastem lokacyjnym, gdyż umieszczony został przez pisarza obok Żnina, Kwieciszewa i innych, posiadających już wówczas prawa miejskie. Wynika więc z tego, że lokacja musiała odbyć się przed tą datą, około 1325 r., czyli równocześnie z Kwieciszewem i Grzegorzewem, co uzasadniałaby podobna sytuacja gospodarcza tych miejscowości w okresie panowania abpa Janisława¹⁹¹. Pewną zagadkę stanowi pominięcie Opatówka wśród osad zaliczanych do *civitas cum foro* w przywileju Kazimierza Wielkiego dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z 1357 r.¹⁹² Był to zapewne błąd kopisty, albo też Opatówek w tym okresie — po około trzydziestu latach od momentu lokacji — podupadł gospodarczo, a przyznany w przywileju lokacyjnym targ, ze względu na dużą konkurencyjność targu w Kaliszu, nie spełniał już swej handlowej roli w tym rejonie. Inną przyczyną wyraźnej degradacji naszej miejscowości w źródłach mogło być również wybudowanie arcybiskupiego zamku obronnego nad rzeką Cienią, stanowiącego ważny punkt przystankowy w trakcie *itinerariów* arcybiskupich. Fakt ten mógł stać się elementem dominującym w kształtowaniu wizerunku całego zespołu miejskiego — z pominięciem Opatówka. Warto przy tym zwrócić uwagę, że począwszy od połowy XIV w.

¹⁸⁹ KDW 2 nr 1179 (1338).

¹⁹⁰ KDW 2 nr 1192 (1339).

¹⁹¹ Pod koniec panowania abpa Janisława (ok. 1341) Opatówek górował gospodarczo nad pozostałymi kluczami dóbr w Wielkopolsce, posiadając jedno miasto, 18 wsi, jeden młyn, 8 wsi skolonizowanych (oczyszczonych), 2 folwarki (Opatówek — 1333, Michałów — 1342) oraz prokuratora zarządzającego z upoważnienia arcybiskupa włościami, por. J. W a r ę ż a k, *Rozwój uposażenia*, s. 38, 78, 86, 90–91. Na lokację miejską Opatówka przed 1338 r. zgadzają się również: O. L a n g e, *Lokacja miast*, s. 58; B. R o g a ł s k i, *Kształtowanie się form*, s. 263; I. T ł o c z e k, *Miasteczka rolnicze*, s. 78.

¹⁹² KDW 3 nr 1354: *Item in terra Kalissiensi: Opatow, Zduni, Troyanowo...*, wobec np. *Queczysow civitatem cum foro [...]* *Znenensem cum foro [...]* *Grzegorovo civitatem cum foro [...]* *Wawriscovo* (później Kamień Krajeński).

jest on nazywany w źródłach z reguły *castrum Opatow*, natomiast znacznie rzadziej *oppidum*, co potwierdzałoby słusność ostatniej przyczyny pominięcia tytułatury miejskiej Opatówka w dokumencie królewskim z 1357 r.¹⁹³

Jest faktem bezspornym, że Opatówek nie rozwinął się po lokacji w większy ośrodek miejski, o czym świadczy między innymi brak wzmianek źródłowych na temat rzemieślników, samorządu i innych urzędów miasta średniowiecznego. Opinię tę potwierdza również zaliczenie go w 1458 r. do najmniejszych miast wielkopolskich, nie różniących się w gruncie rzeczy od zwykłych osad wiejskich¹⁹⁴. Przypisywana Jarosławowi Skotnickiemu przez Kronikarza szeroka działalność gospodarcza w Opatówku, dotyczy w rzeczywistości budowy około 1360 r. zamku obronnego i murowanego kościoła pod wezw. św. Doroty, w miejscu drewnianej świątyni, a także terytorialnego i organizacyjnego rozwoju klucza włości — nie zaś miasta, któremu ten arcybiskup nie poświęcał większej uwagi¹⁹⁵.

Rezydencja obronna w Opatówku zlokalizowana została w południowo-zachodniej części miasta (obecnie rozległy park miejski), na naturalnym wzniesieniu, tuż przy krawędzi doliny rzeki Cieni¹⁹⁶. Był to solidny, trójkondygnacyjny obiekt, składający się z domu mieszkalnego z dziesięcioma pomieszczeniami, budynku bramnego, dwu-

¹⁹³ MPH 2 s. 654, 718 — *castrum Opathow* (1374 r., 1382 r.); Kartoteka SGH — *castro Opatovo* (1403 r.); KDW 5 nr 497 — *castro Opatow* (1429 r.).

¹⁹⁴ Na wyprawę wojenną przeciw Krzyżakom w 1458 r. miasto zobowiązane zostało do wysłania dwóch żołnierzy, co może oznaczać, że było zamieszkałe wówczas przez około 200 osób, por. J. W i e s i o ł o s k i, *Sieć miejska*, s. 397. Według rejestru poborowego powiatu kaliskiego z 1579 r. Opatówek miał 14 łanów mieszczkańskich i jeden łan wójtowski, a suma poboru wynosiła zaledwie 2 zł i 18 gr, którą zapłaciło dwóch rzemieślników i ośmiu zagrodników, por. S G t. 7 s. 550; A. P a w i Ń s k i, *Źródła Dziejowe. Wielkopolska*, t. 2, Warszawa 1883 s. 135 n.

¹⁹⁵ MPH 2 s. 654, 673, 718 (*Kronika Janka z Czarnkowa*).

¹⁹⁶ Por. J. T o m a ł a, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995 s. 124; *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, s. 80; T. N o w a k, *Rozwiązania konstrukcyjne elementów obronnych obiektów ufortyfikowanych w Wielkopolsce, Kujawach, ziemiach dobrzyńskiej, łęczyckiej i sieradzkiej w XIV w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 28:1985 s. 21, 64; T. P o k l e w s k i – K o z i e ł, *Średniowieczne zamki między Prosną i Pilicą*, Łódź 1992 s. 70; T e n ż e, *Rubież Prosy i Baryczy 1333–1401. Fortyfikacje stałe*, Łódź 1994 s. 138; L. K a j z e r, *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica” 3:1983 s. 150; T e n ż e, *Zamki i społeczeństwo*, Łódź 1993 s. 143; Cz. S i k o r s k i, *Zamek w pałuckiej Wenecji*, s. 119; *Miasta polskie*, s. 272.

kondygnacyjnego skrzydła z 21 pomieszczeniami, wieży zamkowej we wschodnim skrzydle oraz otoczony przedmurzem, murem właściwym i prawdopodobnie fosą¹⁹⁷. Oba obiekty fundowane przez abpa Jarosława usytuowane zostały w pewnej odległości od placu targowego miasta lokacyjnego: zamek około 600 m na zachód, natomiast kościół parafialny o około 350 m w tym samym kierunku¹⁹⁸. Jeśli w przypadku pierwszego obiektu lokalizacja w miejscu ustronnym i obronnym była regułą w działalności urbanizacyjnej, to położenie kościoła wobec osady miejskiej uznać należy za nietypowe dla tego okresu. Powstały plan przestrzenny nowej osady miejskiej ukształtowany został na podstawie niezwykle prymitywnego założenia urbanistycznego. Cechowała go wyraźna dwuczłonowość kształtu, składającego się z części placowej i ulicowej, z wyraźnym dostosowaniem do warunków terenowych, nie zaś do przebiegu drogi¹⁹⁹. Nieregularny, wydłużony rynek znacznych rozmiarów (ob. plac Wolności), powstał we wschodniej części miasta, w wyniku poszerzenia ulicy przelotowej (do Sieradza). Nie jest jednak do końca jasne czy jego obecna forma jest pozostałością pierwotnej osady miejskiej, czy też wynikała ona na skutek późniejszych zabiegów urbanizacyjnych, czy wreszcie jest częściowo tylko rozwiniętym placem dawnej wsi arcybiskupiej²⁰⁰. Ta ostatnia możliwość może tłumaczyć znaczne oddalenie budynku kościelnego od placu targowego. Nie można odrzucić również i takiej możliwości, że miejsce obecnego kościoła (ob. ul. Kościelna) mieści się na obszarze planowanego względnie rzeczywiście zrealizowanego planu miasta lokacyjnego, któremu nadano kształt pierwotnej ulicówki wzdłuż drogi przelotowej, zaś położony

¹⁹⁷ Już w XVI w. obiekt zamkowy został przebudowany i wyremontowany z inicjatywy abpa Jana Łaskiego. W 1807 r. na miejscu zrujnowanego zamku generał J. Zajączek wybudował pałac z wykorzystaniem fragmentu murów średniowiecznych, natomiast w końcu XIX w. na tym terenie wzniesli drugi pałac ówczesni właściciele Schlosserowie. Obiekt ten spłonął w 1973 r.

¹⁹⁸ Por. plan miasta wykonany przez I. Orłowskiego w 1823 r., w odrzysie H. Müncha, *Geneza rozplanowania*, tabl. XLIV; J. Tomala, *Budownictwo obronne*, ryc. 30.

¹⁹⁹ H. Münch, *tamże*, s. 185; T. Zagrodzki, *Formy wczesnomiejskiego osadnictwa targów w układach urbanistycznych niektórych miast mazowieckich*, „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury” 36:1991 s. 3, s. 223 n.

²⁰⁰ K. Wejchert, *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Warszawa, 1947 s. 78 oraz ryc. 44.

nico na wschód i wyraźnie odizolowany plac targowy był częścią pierwotnej wsi placowej²⁰¹.

Obecne rozplanowanie Opatówka niewiele różni się od nadanego mu po lokacji. Jedynie zabudowa rejonu obecnej ul. Poniatowskiego i Kościelnej pochodzi z okresu przejściowego ożywienia gospodarczego w połowie XIX w. Status miejski zachował Opatówek do 1870 r. kiedy został zdegradowany do roli wsi.

5 Żnin

Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych o charakterze sondażowym i powierzchniowym a także przypadkowe odkrycia amatorskie, uniemożliwiają w chwili obecnej pełne naświetlenie procesu tworzenia się ośrodka wczesnomiejskiego i lokacyjnego w Żninie²⁰². Zadanie to komplikuje dodatkowo brak zgodności badaczy co do określenia miejsca decydującego o ukształtowaniu się osadnictwa przedlokacyjnego Żnina, na prawym czy też na lewym brzegu rzeki Gąsawki. Sporne są również kwestie dotyczące jednoznacznego zdefiniowania funkcji i roli poszczególnych elementów topograficznych tworzących wczesnośredniowieczny ośrodek osadniczy w tej miejs-

²⁰¹ Przy założeniu istnienia pierwotnego planu miejskiego w pobliżu obecnego kościoła, mielibyśmy do czynienia z przeniesieniem nowej osady z terenu wcześniejszej wsi na inne miejsce (*translatio civitatis*). Słuszność tej hipotezy mogą wyjaśnić gruntowne badania archeologiczne na obszarze całego Opatówka.

²⁰² W okresie międzywojennym oraz po 1945 r. badania sondażowe i powierzchniowe w Żninie prowadziło kilka osób. M. in. Z. Rajewski w 1939 r. (Tegoż, *O wczesnośredniowiecznym Żninie*, „Wiadomości Archeologiczne” 26:1939 s. 1–2, s. 231–234); K. Kierzkowski w 1958 r. (Tegoż, *Wstępne sprawozdanie z sondażu na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Żninie*, *tamże*, s. 412–414), F. Maciejewski w 1958 r. (Tegoż, *Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Żninie w 1958 r.*, *tamże*, s. 414–415) oraz Z. Schmidt (Tegoż, *Rozwój układu przestrzennego miasta, jego architektura i sztuka*, w: *Żnin. 700 lat dziejów miasta*, red. J. Topolski, Bydgoszcz 1965 s. 9–48). Cały materiał (do późnego okresu rzymskiego włącznie) ze znalezisk przypadkowych i badań powierzchniowych ze Żnina i okolic opracował F. Maciejewski, *Materiały starożytne z powiatu żnińskiego*, „Materiały Starożytne” 8:1962 s. 247–294. Zestawienia zabytków do osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Żninie dokonali ostatnio W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska i A. Łosińska, por. SiMt. 7, Poznań–Toruń 1995 s. 413–422.

cowości²⁰³. W takiej sytuacji za konieczne uznaje się dokonanie najpierw próby rekonstrukcji topografii obszaru zajmowanego przez żniński zespół przedmiejski i dopiero w następnej kolejności odtworzenie początków lokacyjnego Żnina. Główną podstawę źródłową stanowią powstałe w XIX w. i później plany miasta, uzupełnione przez wyniki badań archeologicznych, źródła dyplomatyczne, jak również szesnastowieczne wizytacje dobr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego²⁰⁴. Później przeanalizowane zostaną również ustalenia literatury, zwłaszcza w zakresie rozwoju przestrzennego i kształtowania się osadnictwa w okresie przedlokacyjnym.

W ciągu minionych wieków na omawianym obszarze nastąpiły znaczne zmiany w rzeźbie terenu i w hydrografii. Ich przyczyną były różne prace melioracyjne i niwelacyjne związane z osuszaniem gruntów, a zwłaszcza regulacje koryta Gąsawki i starorzeczy — rozpoczęte jeszcze w średniowieczu i kontynuowane do czasów współczesnych²⁰⁵. Mimo tak znacznych przekształceń fizjograficznych, niektóre elementy dawnego krajobrazu, jak choćby przebieg starorzeczy i przekopów a także granice zasięgu obszarów bagiennych i zalewowych, do dziś są czytelne w południowej i wschodniej części omawianej miejscowości.

Miasto lokacyjne powstało we wschodniej części Pojezierza Gnieźnieńskiego, w literaturze zwanej często Pojezierzem Żnińskim. Mikroregion ten, obejmujący większą część powierzchni byłych powia-

²⁰³ Por. Z. S c h m i d t, *Rozwój układu*, s. 13 n. oraz zwłaszcza mapy I i II; M. O b r e m s k i, *Żnin. Studium historyczno-konserwatorskie* (mps u Woj. Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy), Toruń 1979 s. 15 n.; Cz. S i k o r s k i, *Zarys dziejów Żnina*, Żnin 1990 s. 17 n., 67–73. Gruntownej krytyce poddał dotychczasowe koncepcje rozwoju przedlokacyjnego Żnina A. W ę d z k i (rec.) *Żnin. 700 lat dziejów miasta*, Bydgoszcz 1965, w: „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 10:1970 z. 1 s. 202–206, którego ustalenia dotyczące charakteru grodu żnińskiego oraz lokalizacji siedziby arcybiskupiej są jednak dyskusyjne.

²⁰⁴ *Visitationes*, t. 1 (1511/1512) s. 260 n.

²⁰⁵ W wyniku różnorodnych czynników naturalnych i sztucznych poziom wód w jeziorach przylegających od północy i południa do miasta jest obecnie niższy o około 1,5 do 2 m aniżeli w okresie wczesnośredniowiecznym, por. M. O b r e m s k i, *Żnin*, s. 16. Zdaniem tego autora obecny nurt rzeki Gąsawki jest rezultatem przekopu między wspomnianymi jeziorami, jeszcze w okresie lużyckim. Wątpliwe, aby obecny stan rozpoznania archeologicznego na obszarze miasta uzasadniał wysuwanie tak daleko idących wniosków.

tów żnińskiego i mogileńskiego, różni się zasadniczo od obszaru morfologicznego sąsiednich rejonów. Charakterystyczną cechą ziemi żnińskiej jest występowanie pojedynczych pagórków, jakby nasadzonych na płaską morenę deną, o wysokości względnej wynoszącej od 20 do 30 i więcej metrów. Kolejnym elementem ukształtowania Pojezierza Żnińskiego są długie rynny jeziorne, przecinające z północy na południe cały ten obszar na długości kilkudziesięciu kilometrów²⁰⁶. Przykładem takiej formy połodowcowej jest rynna żnińska, ciągnąca się wzdłuż rzeki Gąsawki na przestrzeni od miejscowości Niestronno do Wąsoszy (ok. 35 km), w której w epoce plejstoceniowej cofający się łądłód uformował kilkanaście wąskich, wydłużonych jezior, wśród których są między innymi jeziora: Oćwieckie, Gąsawskie, Biskupińskie, Weneckie, Wielkie Żnińskie, Małe Żnińskie (początkowo zwane Jezioro Czaple), Sobiejeńskie, Wąsoskie. Ten sam lodowiec ukształtował wzdłuż zachodniego brzegu rynny liczne terasy wysoczyzny, opadające łagodnie w kierunku rzeki Gąsawki na wysokości obu jezior żnińskich i miasta lokacyjnego²⁰⁷. Obszar Pojezierza Żnińskiego, pozbawiony większych terenów leśnych już w okresie średniowiecza i wyposażony w urodzajne gleby płowe (na obszarach zalewowych mady), stwarzał dogodne warunki dla wczesnego osadnictwa rolniczego²⁰⁸.

Samo miasto rozlokowało się na zabagnionej niecce powstałej na przesmyku między Jeziorami Wielkim od północy i Małym (dawniej Czaple) od południa, które połączyła południkowo płynąca rzeka Gąsawka. Cały obszar niecki międzyjeziornej, w kształcie zbliżonym do prostokąta i powierzchni około 4,8 km², poprzecinany był korytem

²⁰⁶ Na temat geomorfologii pogranicza wielkopolsko-kujawskiego, por. choćby: *Województwo Bydgoskie. Krajobraz dzieje kultura gospodarka*, reg. A. S w i n a r s k i, Poznań 1973 s. 19 oraz rys. 1 na s. 72; J. K o n d r a c k i, *Geografia regionalna*, s. 142 n.; A. D y l i k o w a, *Geografia Polski*, s. 556 rys. 212; T. B a r t k o w s k i, *Wielkopolska*, s. 319 n. obszar Pojezierza Gnieźnieńskiego występuje tutaj jako Pojezierze Mogileńskie i brak jest podziału na mniejsze mikroregiony fizycznogeograficzne.

²⁰⁷ Z. S c h m i d t, *Rozwój układu*, s. 13. Por. również mapę w skali 1:100 000: *Żnin N-33-120*, Zarząd Topograficzny Wojska Polskiego, Warszawa 1992.

²⁰⁸ Por. *Województwo Bydgoskie*, s. 48–50 oraz ryc. 1, na dawniejszych mapach gleb obszar Pojezierza Żnińskiego zaliczony został błędnie do gleb bielcowych. Problematykę zmian krajobrazu wielkopolskiego, w tym zalegania obszarów leśnych w okresie średniowiecza omawia K. H ł a d y ł o w i c z, *Zmiany krajobrazu*, s. 42 n. oraz mapa zalesienia załączona do pracy.

Gąsawki, jej starorzeczami i kilkoma przekopami powstałymi już w okresie wczesnośredniowiecznym²⁰⁹. Rozciągające się od strony północnej, wschodniej i częściowo zachodniej duże obszary zalewowe, bagna i podmokłe łąki, wyodrębniły na powierzchni całego przesmyku cztery suche i rozległe wyniesienia (wyspy), ułatwiające przekroczenie szerokiej oraz trudnej do przebycia w tym miejscu doliny Gąsawki. Wspomniane wyniesienia, posiadające naturalne walory obronne oraz dogodne położenie w stosunku do przebiegających w pobliżu dróg tranzytowych, były od najdawniejszych czasów atrakcyjnym miejscem osadniczym, o czym świadczą liczne ślady odkryte na powierzchni dzisiejszego miasta i w okolicy²¹⁰. U południowego brzegu Jeziora Wielkiego (północna część niecki), na rozległej równinie bagiennej znajdowało się południkowo wydłużone piaszczyste wzgórze o wymiarach około 1200 m długości i 450 m szerokości²¹¹. Zapewne już w okresie wczesnego średniowiecza (ok. IX–X w.) w poło-

²⁰⁹ Współczesne miasto Żnin, posiadające 8,45 km² powierzchni, już dawno przekroczyło początkowe granice niecki międzyjeziornej dzięki melioracjom i osuszeniu bagiennej łąki. W dalszym ciągu utrzymana została tendencja rozwoju obszaru miejskiego wzdłuż ważniejszych dróg: w stronę Góry (wschód), która po 1945 r. włączona została w granice miasta, na południe — w stronę Gąsawy, a zwłaszcza wzdłuż drogi do Szubina (północ).

²¹⁰ Najstarsze ślady pobytu ludności mezolitycznej w okolicy rynny żnińskiej pochodzą z około 8 tys. lat przed Chr. Począwszy od około 4000 roku przed Chr. na obszarze Żnina i okolicy znaleziono już wyraźne ślady stałego pobytu ludności rolniczej zakładającej swoje osady wzdłuż zbiorników wodnych i na terenach zalewowych. Od osadnictwa neolitycznego aż do czasów wczesnego średniowiecza można mówić o ciągłości zasiedlenia omawianych terenów, o czym świadczą liczne ślady (osady) pobytu i działalności ludzi z epoki brązu, kultury łużyckiej (dwie osady), pomorskiej, okresu Halsztackiego, grobów podkloszowych, okresu lateńskiego oraz okresu rzymskiego i wędrowek ludów, por. na ten temat m.in. Z. R a j e w s k i, *10 000 lat Biskupina i jego okolic*, wyd. 3, Warszawa 1965 s. 18, 53, 85; J. K o s t r z e w s k i, *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa 1955 s. 52 n.; T. M a l i n o w s k i, *Wielkopolska w otchłani wieków*, Poznań, 1985 s. 103 n.; W. H e n s e l, *Polska starożytna*, wyd. 3, Wrocław 1988 s. 360; Z. S c h m i d t, *Rozwój układu*, s. 16; F. M a c i e j e w s k i, *Materiały starożytne*, s. 292–294; M. O b r e m s k i, *Żnin*, s. 19; Cz. S i k o r s k i, *Zarys dziejów*, s. 11–15. Por. także syntetyczne omówienie starożytnych dziejów ziemi żnińskiej na tle Pałuk, J. O s t o j a – Z a g ó r s k i, *Pałuki w starożytności. Żnin*, s. 1994.

²¹¹ W wyniku trwającej przez setki lat działalności osadniczej, a zwłaszcza z powodu rozwieżenia znacznej części wzgórza grodowego w czasie budowy linii kolejowej w końcu XIX w., nastąpiło poważne zamazanie pierwotnego krajobrazu w tej części niecki międzyjeziornej.

wie jego długości został przeprowadzony poprzeczny przekop (fosa), wydłużony następnie z obu stron wzgórza w kierunku Jeziora Wielkiego (na północ) i tworzący mocno wyizolowaną wyspę o powierzchni około 2,7 hektarów. Na południe od wyspy, w wyniku łagodnego opadania zachodniej wysoczyzny w kierunku terasy zalewowej, wytworzyło się rozległe wyniesienie o wyraźnym kształcie półwyspu, sięgające swym językiem aż do wschodniego brzegu rynny jeziornej. Wyniesienie to zostało rozczłonkowane przez koryto rzeki Gąsawki, co ostatecznie wytworzyło dwie odrębne formy terenowe: po zachodniej stronie owalny półwysp wysoczyzny (późniejsze miasto lokacyjne) wchodzący głęboko w Jezioro Czaple oraz po wschodniej wyspę Ostrów, połączoną ze wschodnim brzegiem rynny żnińskiej usypaną we wczesnym średniowieczu groblą. Jeszcze w XIX w. groblę przecinała Stara Rzeka (Gąsawa), łącząca Jezioro Wielkie i Czaple oraz tworząca wschodnią granicę omawianej niecki²¹².

Biorąc pod uwagę chronologię osadnictwa żnińskiego, najstarszym spośród wymienionych punktów topograficznych wydaje się być wyspa u południowego brzegu Jeziora Wielkiego, znana ze źródeł XIV–wiecznych jako „grodzisko”. Łączona jest ona z pierwotnym osadnictwem plemiennym i miejscem grodu wczesnośredniowiecznego w Żninie²¹³. Brak wiarygodnego materiału wykopaliskowego spowodował znaczne rozbieżności w datowaniu tego obiektu obronnego przez archeologów, a nawet przyjmowanie istnienia w omawianym miejscu dwóch różnych chronologicznie i typologicznie grodów obronnych²¹⁴.

²¹² Grobla widoczna jeszcze na planie Schrötera z 1796–1802. Stara Rzeka Gąsawa, zasypana w okresie likwidacji przez władze pruskie obwarowań miejskich, pozostała do dziś zaledwie jako mało widoczne zagłębienie terenowe.

²¹³ KDW 6 nr 155: *exceptis 2 insulis, quae sunt circa grodziszcze*. Badania powierzchniowe i sondażowe prowadzone w latach 1939 i 1958 r. nie zlokalizowały śladów sztucznych umocnień grodowych lecz jedynie znaczną niwelację terenu i liczny inwentarz ceramiczny, polepe, kości zwierzęce, wyroby żelazne i obrabione kości. Dawny gród został całkowicie zniszczony przez budowę torów kolejowych i użytkowanie rolnicze. Obecnie miejsce to widoczne jest jedynie jako wyniosłość terenu wznosząca się nad poziom okolicznych łąk, por. SiM t. 7 s. 417–418.

²¹⁴ Z. R a j e w s k i, *O wczesnośredniowiecznym*, s. 233 uważa, że gród funkcjonował już w VIII–IX w.; H. M ü n c h, *Geneza rozplanowania*, s. 56 (gród przedhistoryczny); J. L e ś n y, *Ze studiów nad osadnictwem i dziejami ziemi pałuckiej we wczesnym średniowieczu*, „Slavia Antiqua” 22:1975 s. 171 n. (gród dwufazowy: I. pierścieniowaty–faza A/B–C upadł w IX/X w., II. stożkowaty–faza E (średn.); M. O b r e m s k i, *Żnin*, s. 20 (gród funkcjonował od VI do X/XI w.); A. W ę d z k i,

Ponowna gruntowna analiza materiałów zebranych w różnych okresach przez badaczy pozwoliła przyjąć, że gród w Żninie powstał w końcu X lub na przełomie X–XI w., to jest w okresie wzmożonej rozbudowy sieci grodowej w państwie wczesnopiastowskim²¹⁵. Między grodem a przekopem (fosa) odkryto liczne ślady osadnictwa, datowanego podobnie jak gród na fazy D–E do pełnego średniowiecza (X–poł. XIII w., XIV w.), co może wskazywać na istnienie w tym miejscu osady podgrodowej (podgrodzia), pełniącej zapewne funkcje usługowe wobec ośrodka grodowego²¹⁶. Na leżącej około 1,8 km na południe od grodu wyspie Ostrów²¹⁷ powstał najprawdopodobniej równocześnie z ośrodkiem obronnym targ książęcy, źródłowo wspomniany jednak dopiero w bulli papieża Innocentego II z 1136 r.²¹⁸ Gród w Żninie, obok powstałych jednocześnie z nim ośrodków obronnych w Nakle i Kruszwicy, posiadał charakter strategiczny i osadniczy. Jego głównym przeznaczeniem było umacnianie szlaków komunikacyjnych wiodących w kierunku wschodnim i północno–wschodnim²¹⁹. Szczególne znaczenie posiadał wówczas szlak południkowy z Wielkopolski na Pomorze Gdańskie, przez Poznań, Gniezno, Żnin, Nakło, Kamień, Raciąż i Skarszewy, który na obszarze Żnina przebiegał na zachód od grodu i wspomnianego półwyspu (później miasta lokacyjnego) wzdłuż suchej terasy wysoczyzny. U północno–zachodniej na-

Początki życia miejskiego na Pałukach, „Żnińskie Zeszyty Historyczne” 8:1993 s. 9 (dwufazowy: I. gród wklęsły–faza C; II. stożkowaty — faza F–pełne średn.); T. Nowak, *Rozwiązania konstrukcyjne*, s. 27, 66 na grodzie pierścieniowatym powstał gród stożkowaty (chronologia grodu w Żninie od 1 poł. XIII do poł. XIV w.).

²¹⁵ Z. Kurnatowska, *Z badań nad przemianami*, s. 16–17; Tejż e, *Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym*, w: *Od plemienia do państwa*, red. L. Leciejewicz, Wrocław 1991 s. 81–82; Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Stan i potrzeby badań*, s. 110, 118; A. Wędzki, *Pałuki w średniowieczu*, *Żnin* 1988 s. 22; SiM t. 7 s. 419; M. Przybył, *Miejsce Łekna w systemie administracji terytorialnej państwa pierwszych Piastów*, „Studia i Materiały do Dziejów Pałuk” 2:1995 s. 15–16.

²¹⁶ SiM *tamże*, s. 417.

²¹⁷ Ostrów znany jest w źródłach dopiero od XIV w., por. *Visitaciones*, s. 20: *super donatione insule sive Ostrow...* (1334 r.).

²¹⁸ KDW 1 nr 7. Niektórzy badacze niesłusznie lokalizują pierwotny targ żniński na podgrodziu przy ośrodku obronnym, por. Cz. Sikorski, *Zarys dziejów*, s. 17. Takiemu usytuowaniu targu sprzeciwia się oddalenie zespołu grodowego od głównych dróg tranzytowych z południa i zachodu.

²¹⁹ Z. Kurnatowska, *Z badań nad przemianami*, s. 17–18.

sady półwyspu szlak pomorski krzyżował się z lubuskim, tworząc ważne dla osadnictwa żnińskiego rozwidlenie dróg (rozdroże zachodnie) w rejonie obecnych ulic: Kościuszki, Szpitalnej, Aliantów i Mickiewicza. Ten drugi szlak, począwszy od Poznania kierował się przez Rogoźno, Wągrowiec, Łekno, Żnin i dalej na Kujawy (Kruszwica, Inowrocław) oraz Mazowsze²²⁰. Jego trasa od rozwidlenia zachodniego w Żninie przebiegała przez wspomniany półwysp, następnie wyspę Ostrów, groblę i dalej na wschód. Rangę polityczną i militarną grodu podnosiło prawdopodobne istnienie tutaj w okresie wczesnopiastowskim kasztelanii żnińskiej, obejmującej swym zasięgiem wschodnią część Pałuk²²¹. Jej likwidacja nastąpiła już w początkach lat dwudziestych XII w. (ok. 119–1121 r.), po zdobyciu przez Bolesława Krzywoustego grodu w Nakle i opanowaniu Pomorza Wschodniego²²². Wkrótce też w Nakle utworzono nową kasztelanię, natomiast znaczenie grodu w Żninie osłabło po przekazaniu okolicznych dóbr książęcych kościołowi w Gnieźnie²²³. Jednak Żnin nadal zachował swój do-

²²⁰ S. Weymann, *Cla i drogi*, s. 99; Tenże, *Ze studiów*, s. 215, 139; M. Obremski, *Żnin*, s. 17; A. Wędzki, *Pałuki*, s. 100; K. Ślaski, *Łądowe szlaki handlowe Pomorza w XI–XIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 34:1969 z. 3 s. 388–390; J. Leśny, *Ze studiów*, s. 146.

²²¹ Na temat kasztelanii żnińskiej por. K. Potkański, *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1922 s. 441; S. Arnold, *Terytoria plemienne*, s. 271 przypis 187; T. Lalik, *Organizacja grodowo–prowinconalna w Polsce XI i początków XII wieku*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 5:1967 s. 21; Tenże, *Märkte*, s. 364 mapa 1; K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987 s. 197, 204–206; M. Przybył, *Miejsce Łekna*, s. 19–22; Z. Kurnatowska, *Przemiany lokalnych ośrodków władzy w XI–XII wieku w Wielkopolsce, w: Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo–Wschodniej*, red. S. Moździch, Wrocław 1993 s. 21–23. Zdecydowanie sprzeciwiają się charakterowi kasztelańskiemu Żnina m.in. K. Buczek, *Uposażenie urzędników w Polsce wczesnopiastowskiej*, „Małopolskie Studia Historyczne” 5:1962 (wyd. 1964) s. 59 przypis 17; Tenże, *Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich*, „Kwartalnik Historyczny” 74:1970 z. 1 s. 20 przypis 81; A. Wędzki, *Pałuki*, s. 24 zalicza Żnin do typowych kasztelanii biskupich; A. Gąsiorowski, *Uwagi*, s. 77, uznając *castellatura Znegnensis* z dokumentu Odonica z 1234 r. (KDW 1 nr 174) za kasztelanię biskupią, nie ustosunkował się jednak do funkcji i charakteru grodu żnińskiego w XI i XII w.

²²² T. Lalik, *Organizacja grodowa*, s. 21–22, likwidacja kasztelanii nastąpiła w okresie 1113–1136 r.

²²³ Pierwszy kasztelan w Nakle odnotowany w źródłach pod rokiem 1233 (KDW 1 nr 146). Por. także, *Urzednicy wielkopolscy XII–XV wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1985 s. 54.

tychczasowy charakter grodu militarnego (ochrona dróg) oraz czoła opola posiadającego bardzo dawną metrykę²²⁴.

Najstarsza wzmianka o dobrach arcybiskupich w okolicach Żnina pochodzi z bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. Ten ważny dla badań najstarszych dziejów Polski dokument, wystawiony dla abpa Jakuba ze Żnina, zawiera wykaz dóbr oraz należnych dochodów arcybiskupstwa, zgromadzonych od momentu powołania metropolii gnieźnieńskiej za Bolesława Chrobrego, aż do początków lat trzydziestych XII w.²²⁵ Bulla papieska wspomina o posiadaniu przez arcybiskupów gnieźnieńskich *provincia de Znein cum decimis, cum foro, cum lacubus et cum omni iurisdictione seculari his contenta villie* — po czym podaje 23 wsie z 260 imiennie wyszczególnionymi osadnikami²²⁶. Dokument papieski nie wymienia Żnina (gród) ani istniejącej wówczas na południowo-wschodnim brzegu Jeziora Wielkiego wsi Góra²²⁷. Tę os-

²²⁴ Kwestia liczby opoli na obszarze historycznych Pałuk wywołuje już od dawna kontrowersje wśród badaczy osadnictwa wczesnośredniowiecznego. W. Semkowicz, *Ród Pałuków*, Kraków 1907 s. 176–180 wyodrębnił ich na tym obszarze pięć: lekneńskie, zrazimskie, żońskie, keyńskie, żnińskie, jednak bez określenia ich chronologii. Zdaniem J. Leśnego, *Ze studiów*, s. 140–146 około połowy X w. funkcjonowały na Pałukach trzy opole: wokół Żnina i Biskupina (Żnin), w Łeknie i nad załosem Wełny (Zrazim). Pierwotne czoło opola musiało znajdować się w Biskupinie i dopiero później przeniesione zostało do Żnina. Opole keyńskie powstało już w okresie państwowym. Zdaniem S. Arnolda, *Terytoria plemienne*, s. 27 terytorium zrazimskie było pierwotnie objęte opolem żnińskim, a jego usamodzielnienie nastąpiło dopiero po przekazaniu Żnina arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu. Podsumowując dotychczasową dyskusję M. Przybył, *Miejsce Łekna*, s. 22–23 uważa, że w okresie tworzenia się państwa na Pałukach działały trzy wspólnoty opolne z czołami w Żninie, Łeknie i Kołdrąbiu, którego funkcje opolne przejął później ośrodek grodowy w Zrazimiu. Podobnie odtwarza sieć opoli na Pałukach A. Wędzki, *Pałuki*, s. 10–20, który ustala jednak dla okresu państwowego funkcjonowania czterech związków opolnych, z czołami w Żninie, Łeknie, Kołdrąbiu i Kcyni. Trzeba jednak podkreślić, że gród w Kołdrąbiu, leżący po wielkopolskiej stronie rzeki Wełny, należał raczej do osadnictwa związanego z Gnieznem.

²²⁵ Szczegółową analizę wiarygodności bulli gnieźnieńskiej oraz uposażenia materialnego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego przeprowadził ostatnio H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1 s. 337–352.

²²⁶ KDW 1 nr 7. Por. również omówienie nadania dla arcybiskupstwa w opolu żnińskim, *Historia powiatu żnińskiego*, red. S. Truchim, Poznań 1928 s. 19 n.

²²⁷ Góra została włączona w granice miasta Żnina po 1945 r. Wieś ta jest błędnie identyfikowana z osadą Opole z bulli 1136 r. Opole to w rzeczywistości obecna wieś Juńcewo, w pobliżu miejscowości Damasławek, na zachód od Żnina, por. S. Kozierowski, *Pierwotne osiedlenie ziemi gnieźnieńskiej wraz z Pałukami w świetle nazw geograficznych i charakterystycznych imion rycerskich*, „Slavia Occidentalis”

tatnią osadę arcybiskupstwo otrzymało od księcia Mieszka Starego w 1146 r., zaś w posiadanie grodu żnińskiego przeszło dopiero w połowie XIII w. łącznie ze wspomnianym półwyspem, to jest miejscem przyszłego miasta lokacyjnego²²⁸. Akt papieski z 1136 r. wymienił natomiast osady służebne: Czaple (*Scaple*) z 17 osadnikami oraz Rybitwy (*Villa Piscatorum*) z 29 osadnikami — bezpośrednio związane ze żnińskim zespołem grodowo-osadniczym i tworzące jego zaplecze gospodarcze. Rybitwy były osadą rybacką powstałą na zachód od grodu, w pobliżu ujścia Gąsawki do Jeziora Wielkiego, natomiast Czaple — to również osada służebna, położona na niewielkiej wyspie (ok. 2,5 ha) u północno-wschodniego brzegu Jeziora Czaple, w odległości około 2 km na południe od wyspy Ostrów²²⁹.

3/4:1925 s. 58. Z. Podwinski, *Zmiany form*, s. 325 uważa, że nazwa miejscowości Opole poświadcza istnienie opola żnińskiego.

²²⁸ Mieszko III przekazał abp. Jakubowi ze Żnina wieś Górę w 1146 r., jako podziękowanie za pomoc udzieloną księciom juniorom w okresie walk prowadzonych z księciem Władysławem II, por. Z. Wojciechowski, *Momenty przetoriałnej organizacji grodowej w Polsce piastowskiej*, Lwów 1924 s. 21 n.; H. Hofmann-Dadejowa, *Studia nad rękopisami Kroniki Mistrza Wincentego*, Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Wydział II Historyczno-Filozoficzny, t. 2, Lwów 1924 s. 28 n., przytacza zapiskę z rękopisu eugeniuszowskiego kroniki Kadłubka: *Vladislaus secundus regnat, quem Mesco frater iunior devicit ante Posnaniam et Ruthe nos: qui Mesco post victoriam dedit Goram archiepiscopo et Gnegno, Posnaniensi ecclesie Lussov*. W przeciwiństwie do Z. Wojciechowskiego, autorka nie jest pewna, czy wymienione w zapisce *Gnegno* to zmieniona nazwa Gniezna, czy też Żnin. Wbrew twierdzeniom tych autorów Żnin (gród) nie mógł wówczas przejść w posiadanie arcybiskupstwa, gdyż *Rocznik kapituły poznańskiej* wymienia pod rokiem 1249 *castrum Zny* obok innych grodów przekazanych przez księcia Przemysła I swemu bratu Bolesławowi Pobożnemu (MPH sn t. 6 s. 26). J. Szymczak, *Walki o kasztelanie*, s. 19, opierając się na *Kronice wielkopolskiej* (MPH s. 2, t. 8 s. 93) oraz Długoszu (*Opera omnia*, t. 2 s. 317), nie wieździeć dlaczego umieszcza w wykazie grodów z 1249 r. na miejscu Żnina, gród w Śremie. Brakuje natomiast wzmianki o grodzie żnińskim w kolejnym podziale Wielkopolski z 1253 r. (MPH sn t. 6 s. 32–33), co może stanowić *terminus ad quem* przejęcia Żnina (grodu) przez arcybiskupstwo gnieźnieńskie. J. Bierniak, *Wielkopolska*, s. 156 oraz przypis 245 bez żadnego udokumentowania zalicza *castrum Żnin* z 1249 r. do rzędu grodów kasztelańskich.

²²⁹ *Visitaciones*, s. 279, 283. Por. także Z. Schmidt, *Rozwój układu*, s. 16. W SG t. 10 s. 58 *Villa Piscatorum* została błędnie zlokalizowana w okolicach miasta Pobiedziska w powiecie gnieźnieńskim. Rybitwy jako samodzielna osada występuje jeszcze w 1357 r. (KDW 3 nr 1354), lecz później nic o niej nie wiadomo. zapewne została włączona wraz z Leśnikowem do nowo założonej wsi Jaroszewo, por. J. Waręza, *Rozwój uposażenia*, s. 10. Dostęp do osady Czaple w okresie roztopów był możliwy jedynie drogą wodną.

Toczący się od kilkudziesięciu lat wśród badaczy spór o znaczenie użytego w bulli gnieźnieńskiej pojęcia *provincia*, nie został ostatecznie zakończony do chwili obecnej, choć ostatnio zaczyna przyjmować się pogląd, iż terminem tym oznaczone zostało opole żnińskie²³⁰. Nie wchodząc tutaj w zawile i skomplikowane kwestie będące przedmiotem dyskusji można jedynie stwierdzić, że *provincia żnińska* była opolem złożonym ze wsi arcybiskupich (a także książęcych i rycerskich) obciążonych dziesięcinami na rzecz kościoła gnieźnieńskiego. Prawa zwierzchnie posiadał arcybiskup jedynie we wsiach stanowiących jego własność, natomiast w pozostałych wyłącznie określone w bulli uprawnienia. Ponadto, według bulli, uzyskał na własność pewną ilość jezior leżących na obszarze opola żnińskiego (oprócz rycerskich i rezerwowanych przez księcia) a także jakieś prawa do targu żnińskiego ([...] *cum decimis, cum foro, cum lacubus*)²³¹. Pojedyncze wsie na obszarze opola otrzymało arcybiskupstwo zapewne już od księcia Bolesława Śmiałego, jednakże fundacja całej *provincia de Znein* nastąpiła dopiero za Bolesława III Krzywoustego przed 1124 r.²³²

W początkach XII w. (przed 1136 r.) do kościoła gnieźnieńskiego należało kilka jednostek wchodzących w skład żnińskiego zespołu osadniczo-grodowego: Ostrów z targiem, osady służebne Czaple i Rybitwy, Jeziora Czaple i Wielkie oraz przypuszczalnie obszar gruntów uprawnych położony w rejonie drogi pomorskiej, na zachód od

²³⁰ Za opcją opólną opowiedzieli się m.in. *Historia powiatu*, s. 12 n.; W. Semkowicz, *Ród Paluków*, s. 180; K. Buczek, *Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej*, SH 13:1970 z. 2(49) s. 238; Tenże, *Targi i miasta*, s. 59; K. Ślaski, *Z wczesnych dziejów*, s. 13; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1 s. 396 przypis 931a. Odmienne stanowisko prezentuje głównie K. Modzelewski, *Między prawem książęcym a władztwem gruntowym*, PH 81:1980 s. 209–231 oraz s. 449–477; Tenże, *Chłopi w monarchii*, s. 193–207 (wersja skrócona pracy z 1980 r.), który wprowadza pojęcie *kasztelanii majątkowych Kościoła*, podobnych do późniejszych (XIII w.) kluczy majątkowych zwanych w źródłach *castellatura* (kasztelania). Podobnie interpretuje pojęcie *provincia Znein* A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku*, Poznań 1965 s. 22; A. Wędzki, (rec.) *Żnin*, s. 205.

²³¹ KDW 1 nr 7.

²³² H. Łowmiański, *tamże*, s. 350–351 uważa, że fundacja opola żnińskiego była rekompensatą za oderwanie części dóbr arcybiskupich dla organizowanego biskupstwa wrocławskiego w 1124 r. Z opola biskupiego została również wyjęta część wsi (siedem lub dziewięć) zlokalizowanych w pobliżu rzeki Gęsawki dla powołanej samodzielnej Kapituły gnieźnieńskiej. Według J. Warężaka, *Rozwój uposażenia*, s. 7 donacja na rzecz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego nastąpiła około 1000 r., natomiast Z. Schmid, *Rozwój układu*, s. 19 ustala to wydarzenie na XI w.

wspomnianego półwyspu²³³. Z własności kościelnej wyłączony był wówczas gród z podgrodzem (*Znein*) i rejon na zachód od Gęsawki. Z braku odpowiednich materiałów archeologicznych trudno określić przeznaczenie półwyspu, gdyż odkryte ślady osadnicze zostały chronologicznie zaliczone do pełnego średniowiecza, czyli do okresu istnienia na tym miejscu miasta lokacyjnego²³⁴. Nie można jednak wykluczyć, że obszar ten wykorzystywany był rolniczo już wcześniej przez ludność służebną podległą księciu, a ślady po ich działalności przykryte zostały przez późniejsze warstwy kulturowe lub niszczące pożary miasta w XIV i XV w. Fakt nieprzekazania tego terenu arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu w chwili fundacji może wskazywać na jego duże znaczenie gospodarcze dla kasztelanii żnińskiej.

Przy rozwijającej się osadzie targowej na Ostrowie powstał w końcu XI względnie w początkach XII w. murowany kościół romański pod wezw. Najświętszej Marii Panny (później św. Floriana), o czym mogą świadczyć ciosy granitowe wmurowane w ściany obecnej świątyni z XV w.²³⁵ O jego odległej metryce historycznej, jak również wysokiej randze wśród świątyń całego arcybiskupstwa świadczą odbywające się tutaj wyświęcania wysokich dostojników kościelnych przez kolejnych metropolitów gnieźnieńskich, np. w 1120 r. biskupa wrocławskiego Imisława (Heymo), około 1147 r. biskupa poznańskiego Bogufała a w 1236 r. biskupa płockiego Guntera²³⁶. Kościół zlokalizowany został w północnej części trójkątnego placu targowego, wykształconego w miejscu skrzyżowania szlaku na Kujawy z lo-

²³³ Lokalizacja areału uprawnego nie jest zbyt pewna, chociaż w ten sposób jest umiejscawiana przez późniejsze źródła, por. *Visitationes*, s. 282 (1511/1512 r.) s. 702 (1548). Por. także Z. Schmid, *tamże*, s. 20.

²³⁴ SiM t. 7 s. 419–422; Z. Schmid, *tamże*, s. 18 przypis 31 (XIII–XIV w.). Część badaczy lokalizuje w tym miejscu drugi gród obronny z podgrodzem i placem targowym, por. M. Obremski, *Żnin*, s. 21.

²³⁵ *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, red. M. Walicki, Warszawa 1971 s. 92 mapa 29; Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Wrocław 1963 s. 360; KZSz t. 11 z. 21 s. IX, X oraz 44.

²³⁶ J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 4, Warszawa 1969 s. 356; ks. 6, Warszawa 1973 s. 306; E. Callier, *Kronika żałobna utraconej w granicach W. X. Poznańskiego ziemi polskiej. Powiat żniński*, Poznań 1893 s. 239; J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 48; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce. Spis biograficzny*, Warszawa 1992 s. 32, 74, 79.

kalną drogą z Ostrowa do leżącej na południe osady Czaple — a tuż przy kościele umieszczono cmentarz parafialny. W późniejszym okresie (pierwsza poł. XII w.) na północ od kościoła wzniesiona została rezydencja arcybiskupów, która po raz pierwszy w źródłach pojawiła się w 1233 r. w związku z pobytem w Żninie księcia Władysława Odonica²³⁷. Wczesną metrykę posiadała niewątpliwie arcybiskupia karczma, znana jednak dopiero ze źródeł XIV–wiecznych. Zgodnie z ówczesną praktyką wzniesiono ją przy placu targowym, w pobliżu wschodniego wylotu głównej drogi w kierunku grobli²³⁸. Dla wzmocnienia ochrony siedziby arcybiskupiej, znajdującej się na i tak już obronnym Ostrowie, wprowadzono od strony wschodniego wylotu wyspy dość prymitywne umocnienia drewniano–ziemne, o których wspominają późniejsze źródła przypisujące ich budowę Jakubowi ze Żnina²³⁹. Były to: wał ziemny z palisadą poprzedzony rowem z wodą, drewniana wieża oraz most zwodzony chroniący osadę od strony grobli. Wzdłuż całego północnego brzegu Ostrowa, na granicy stałego lądu z bagnami, przeprowadzono głęboki przekop (około 1,5 km długości), który połączył Starą Rzekę (Gąsawa) na wschodzie, z Gąsawką na zachodzie. W późniejszym okresie wieżę dodatkowo wzmocniono bramą, zwaną Ostrowską²⁴⁰. Podobne urządzenia obronne musiały znajdować się również przy zachodnim wlocie drogi głównej na Ostrów, jednak bez przeprowadzenia szczegółowych badań archeologicznych nic więcej na ten temat nie da się powiedzieć.

Rozwijający się korzystnie w XII w. i w pierwszej połowie XIII w. arcybiskupi Ostrów, przekształcił się powoli w ośrodek wczesnomiejski o wielorakich funkcjach administracyjnych (rezydencja), sakral-

²³⁷ KDW 1 nr 159: w dniu 7 grudnia 1233 r. w Żninie w *komnacie arcybiskupa*, książę Władysław dokonał zamiany wsi z klasztorem w Trzemesznie w obecności czterech osób duchownych i komesa Drogomira.

²³⁸ Por. Z. S c h m i d t, *Rozwój układu*, s. 26 oraz plan II.

²³⁹ *Visitaciones*, s. 276; Cz. S i k o r s k i, *Zarys dziejów*, s. 77.

²⁴⁰ Z. S c h m i d t, *Rozwój układu*, s. 21 a wraz z nim inni badacze przyjmują, że na półwyspie po lewej stronie Gąsawki wykształcił się w początkach XII w. ośrodek wczesnomiejski przy rzekomym grodzie (II), powstałym w północnej części tej formy terenowej — który otrzymał również umocnienia ziemne od strony zachodniej. Badacze ci powołują się na wzmiankę Długosza (*Historiae Poloniae libri duodecim*, 4 s. 411) o budowie w czasach abpa Jakuba ze Żnina fortyfikacji żnińskich. Informacja kronikarza abpa może dotyczyć wyłącznie prac prowadzonych na Ostrowie, gdyż w XII w. półwysp nie należał jeszcze do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego.

nych (kościół parafialny NMP), komunikacyjnych (droga ku przeprawie), obronnych (umocnienia przy rzece Gęsawce i na grobli) oraz gospodarczych (targ). Dzięki częstym pobytom w rezydencji kolejnych arcybiskupów, wizytom książąt i w końcu korzystnemu położeniu w pobliżu skrzyżowania ważnych dróg z Wielkopolski na Pomorze i Kujawy, Żnin (Ostrów) stał się jednym z ważniejszych punktów w systemie zarządu dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. A rangę tę dodatkowo podnosiło funkcjonowanie w pobliżu książęcego grodu strażniczego wraz z osadą rolniczą po zachodniej stronie rzeki Gąsawki. Do przekształcenia Ostrowa w miasto lokacyjne jednak nie doszło, głównie ze względu na ograniczone możliwości dalszego rozwoju przestrzennego osady na wyspie, która z trzech stron (wschód, północ, południe) otoczona była przez wody Jeziora Czaple, tereny zalewowe i bagniste łąki, a od zachodu graniczyła z książęcym jeszcze wówczas półwyspem. Zmiany w polityce władców zapoczątkował przywilej Władysława Odonica z 1234 r. dla arcybiskupa Pełki (Fulko), nadający nowe dobra i uprawnienia kościołowi gnieźnieńskiemu i rezygnujący z wielu świadczeń przysługujących monarsze w opolu żnińskim²⁴¹. Po śmierci Odonica, jego żona Jadwiga nadała arcybiskupstwu w 1242 r. wieś Murczyn, położony 3 km na wschód od Jeziora Wielkiego²⁴². W latach 1249–1253 nastąpiło najprawdopodobniej przekazanie Kościołowi grodu żnińskiego wraz z terenami na zachód od Gąsawki (półwysp), a wkrótce potem abp Janusz (1259–1271) podjął działania zmierzające do przekształcenia Żnina w miasto lokacyjne²⁴³.

Podstawą do przeprowadzenia reformy miejskiej w Żninie był zapewne ogólny przywilej księcia Bolesława Pobożnego dla abpa Janusza z 1262 r., zezwalający arcybiskupstwu na lokowanie miast i wsi na prawie niemieckim w obrębie posiadłości kościelnych, a osadnikom zapewniający szeroki immunitet gospodarczy i sądowy²⁴⁴. Do-

²⁴¹ KDW 1 nr 174. W dokumencie po raz pierwszy użyto termin *castellatura* na określenie dóbr znajdujących się w opolu żnińskim, co dowodzi pojawienia się w praktyce kancelaryjnej nowego terminu oznaczającego wówczas „kasztelanie biskupią” czyli klucz dóbr kościelnych.

²⁴² KDW 1 nr 233.

²⁴³ W 1249 r. Żnin nazwany został *castrum*, natomiast w 1253 r. nie figuruje już wśród grodów przekazanych księciu Bolesławowi Pobożnemu przez jego brata Przemysła I (MPH sn t. 6 s. 32–33 nr 56).

²⁴⁴ KDW 1 nr 396.

kładna data lokacji Żnina nie jest znana, gdyż przywilej lokacyjny został zapewne zniszczony podczas najazdu krzyżackiego na Wielkopolskę w XIV w. Musiało to jednak nastąpić między rokiem 1262 a 1284, gdyż w przywileju Przemysła II nadającym abp. Jakubowi Świnie prawo bicia monety, Żnin określono jako *civitas*²⁴⁵. Zdaniem niektórych badaczy lokacja omawianej miejscowości mogła nastąpić już w 1263 r., a wzorem dla przekształcenia Żnina w miasto na prawie magdeburskim mógł być przywilej lokacyjny dla księżęcej Kcyni, wystawiony 29 lipca 1262 r. przez Bolesława Pobożnego²⁴⁶. Stwierdzenie to budzi jednak poważne wątpliwości. Z aktu sprzedaży wójtostwa żnińskiego w 1350 r. wynika bowiem, że Żnin był już poprzednio urządzony na prawie średzkim, co regulował pierwotny przywilej lokacyjny²⁴⁷. Przypuścić więc można, że większość warunków na jakich nowy wójt Męcel z Żarnowa miał ponownie urządzić miasto w 1350 r. wzorowana była na tym zaginionym dokumencie lokacyjnym z XIII w.²⁴⁸ Z przeprowadzonej analizy treści XIII-wiecznych dokumentów lokacyjnych dla miast kościelnych w Wielkopolsce, widać wielkie podobieństwo aktu drugiej lokacji Żnina w 1350 r. do dokumentów lokacji miasta biskupiego Zduny, przeprowadzonej na podstawie zezwolenia księcia Bolesława Pobożnego z 16 lutego 1267 r. oraz kontraktu lokacyjnego z tego roku, wydanego przez biskupa wrocławskiego Tomasza dla wójta Lamberta w sprawie urządzenia miasta Zduny na prawie średzkim²⁴⁹. Biorąc pod uwagę fakt częstego stosowania prawa średzkiego w miastach i wsiach należących do różnych instytucji Kościoła, przytoczony powyżej przykład biskupich

²⁴⁵ KDW 1 nr 542 (1284 r.). O lokacji Żnina przez abpa Janusza wspomina lakonicznie J. Długosz, *Opera omnia*, t. 1 s. 354, czemu należy dać wiarę.

²⁴⁶ Por. J. Kądziołka, *Żnin po lokacji (1263–1654)*, s. 50–53; Cz. Sikorski, *Zarys dziejów*, s. 21; A. Wędzki, *Rozwój sieci miejskiej na Pałukach w średniowieczu*, „Żnińskie Zeszyty Historyczne” 5:1992 s. 15.

²⁴⁷ KDW 6 nr 155. *Visitaciones*, s. 280; Z. Dąbrowski, *Lokacje osad targowych, klasztornych i miast na prawie średzkim (1223–1477)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”. Historia LXX, Wrocław 1990 s. 235.

²⁴⁸ Ponowna organizacja miasta wynikała z konieczności odbudowy Żnina po zniszczeniach krzyżackich.

²⁴⁹ KDW 1 nr 435 (zezwoleń Bolesława); 4 nr 2056 (kontrakt lokacyjny). Zduny od 1266 r. stały się własnością biskupstwa wrocławskiego w rezultacie zamiany biskupiego Murzynowa na księżęce Zduny i Dziatkowo między Bolesławem Pobożnym a biskupem Tomaszem (KDW 1 nr 66).

Zdun, jako wzoru dla lokacji Żnina jest wysoce prawdopodobny. Przyjmując takie założenie, za datę pierwszej lokacji Żnina na prawie średzkim można więc uznać najwcześniejszy rok 1267.

Po lokacji nastąpił dłuższy okres organizowania nowego miasta i tworzenia jego planu przestrzennego. Wskazuje na to między innymi częsty pobyt od 1265 r. abpa Janusza w swej rezydencji na Ostrowie, który właśnie tutaj podejmował wiele decyzji dotyczących Kościoła w Polsce i dóbr żnińskich²⁵⁰. Kolejny arcybiskup, Jakub Świnka, uzyskał od księcia Przemysła II w 1284 r. przywilej na bicie monety specjalnej w Żninie i w wybranej miejscowości na obszarze kasztelanii łądzkiej, z prawem rozpowszechniania jej na obszarze całego księstwa²⁵¹. Brak źródeł nie pozwala na szczegółowe odtworzenie dziejów miasta w tym pierwszym okresie po jego lokacji na prawie średzkim. Jeszcze mniej wiemy na temat planu miejskiego ukształtowanego po 1267 r., gdyż po zniszczeniach przez Krzyżaków w 1331 r. Żnin został odbudowany według całkiem nowych założeń urbanistycznych²⁵². W oparciu o dotychczasowe badania archeologiczne można jedynie przyjąć, że miasto w tym pierwszym okresie powstało na surowym korzeniu, wykorzystując jedynie wschodnią część półwyspu, który wówczas dzieliła na dwie części południkowo biegnąca rzeczka Młynówka. Zabudowa miejska zlokalizowana była wzdłuż wydłużonego, prostokątnego placu targowego. Od strony Młynówki (zachód) i Gąsawki (wschód) umieszczono pas umocnień drewniano-ziemnych, z bramami zbudowanymi przy wlocie drogi tranzytowej w stronę

²⁵⁰ *Opera omnia*, t. 1 s. 414, 495.

²⁵¹ KDW 1 nr 542: [...] *venerabili patri nostro domino Jacobo divina miseratione sante Gneznenis ecclesie archiepiscopo eiusque successoribus in Zneyna civitate sua et alias in castellania Lendensi ubi voluerit, monetam habere liceat speciale, que per totum nostrum dominium recipi debeat sicut nostra*. Por. R. Grodecki, *Przywilej menniczny biskupstwa poznańskiego z roku 1233*, Poznań 1921 s. 14; S. Suchodolski, *Moneta możnowładca i kościelna w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1987 s. 94. Nie wiadomo czy arcybiskupstwo wykorzystało uzyskany przywilej, gdyż nie znaleziono dotąd ani jednego egzemplarza monety wydanej przez kościół gnieźnieński na tej podstawie. Według miejscowej tradycji mennica została wybudowana w północnej części miasta lokacyjnego, w miejscu późniejszego klasztoru dominikanów.

²⁵² Por. Z. Schmid, *Rozwój układu*, s. 24 n., którego rekonstrukcja rozplanowania polokacyjnego Żnina obciążona jest przyjęciem założenia, iż przed 1267 r. na półwyspie znajdowała się arcybiskupia osada targowa wraz z rezydencją, powstała w miejscu wcześniejszego grodu stożkowatego.

Łekna oraz na Ostrów. Przy bramie wschodniej wzniesiono niewielki murowany kościół pod wezw. Świętej Trójcy²⁵³. Rezydencja arcybiskupów w tym okresie mieściła się nadal na Ostrowie, który stanowił oddzielną jurysdykcję kościelną.

W czasie najazdu krzyżackiego na Wielkopolskę w 1331 r. zniszczeniu uległo kilkadziesiąt wsi i miast położonych na wschód od linii: Poznań, Kalisz, Sieradz²⁵⁴. Szczególnie ucierpiały dobra arcybiskupstwa gnieźnieńskiego na Pałukach, co było zaplanowanym odwetem Krzyżaków za stanowisko zajęte przez abpa Janisława (1317–1341) w konflikcie polsko-krzyżackim i jego udział w procesie inowrocławskim w latach 1320–1321²⁵⁵. Zniszczony został wtedy Żnin oraz okoliczne miejscowości: Biskupin, Podgórzyn, Góra wraz z kościołem, Białożewin, osada Czaple, Murczyn, Dorylewo, Gorzyce, Dochanowo, Wilczkowo i inne²⁵⁶. W czasie najazdu uległa zniszczeniu również rezydencja arcybiskupia na Ostrowie i tamtejszy kościół parafialny NMP, jednak bliższych danych na ten temat źródła nie przynoszą.

Odbudowę miasta rozpoczął abp Janisław, a kontynuował Jarosław Bogoria Skotnicki (1342–1374), przez Długosza nazwany drugim fundatorem miasta Żnina²⁵⁷. Temu pierwszemu arcybiskupowi przypisuje się fundację w 1338 r. klasztoru dominikanów wraz z kościołem pod wezw. św. Jana Chrzciciela²⁵⁸ oraz rozpoczęcie budowy miejskich murów obronnych z cegły, produkowanej w miejscowej cegiel-

²⁵³ M. Obremski, *Żnin*, s. 26; Z. Schmidt, *tamże*, s. 36. A. Wędzki, *Pałuki*, s. 126 uważa, że kościółek pod wezw. Świętej Trójcy został zbudowany z fundacji mieszczan dopiero po 1331 r.

²⁵⁴ T. Nowak, *Walki z agresją*, s. 85 n. oraz mapy 6, 7 i 8; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986 s. 342 n.

²⁵⁵ Por. A. Wędzki, *Pałuki*, s. 50–53.

²⁵⁶ KDW 2 nr 1192 (akta procesu z 1339 r. w Warszawie). Por. także A. Wędzki, *Z dziejów wojennych Pałuk w XIV stuleciu — najazd krzyżacki z 1331 roku*, „Żnińskie Zeszyty Historyczne” 8:1993 s. 4–14.

²⁵⁷ *Opera omnia*, t. 1 s. 359, 673.

²⁵⁸ D. Karczewski, *Z początków dziejów klasztoru dominikanów w Żninie*, „Żnińskie Zeszyty Historyczne” 12:1994; J. Wiesiołowski, *Dominikanie w miastach wielkopolskich w okresie średniowiecza*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce (1222–1972)*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975 s. 213, dominikanie zostali sprowadzeni do Żnina tuż po najeździe krzyżackim około 1335 r., gdyż w 1338 r. nastąpiło już poświęcenie kościoła klasztorowego. Por. *Liber beneficiorum*, t. 1 s. 143; S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934 s. 247.

ni²⁵⁹. W nowym planie przestrzennym miasta całą północną część przeznaczono na siedzibę arcybiskupstwa, gdzie oprócz rezydencji powstały zabudowania gospodarcze, siedziba zarządu klucza dóbr, kuchnia, stajnie, browar i młyny²⁶⁰. Granicę południową tego obszaru wyznaczał drewniany parkan z bramą wjazdową, ustawiony wzdłuż drogi wlotowej z zachodu (ul. Dworska). Najstarsza wzmianka o dworze arcybiskupim w obrębie miasta lokacyjnego pochodzi z 1358 r. i dotyczy sprzedaży młyna wodnego i konnego Janowi i synowi Marcynowi, szlachcicom z Bożejewic²⁶¹. W północno-wschodniej części owalu miejskiego, w miejscu placu targowego (rynek) sprzed 1331 r., zlokalizowano kościół i klasztor dominikanów. O wcześniejszym rynku w tym miejscu świadczy między innymi rozszerzenie ul. Wielkiej (ob. Śniadeckich) oraz wytworzenie się nieregularnego placu w miejscu obecnego placu Działowego. Całą część środkową i południową zajęła zabudowa mieszczańska, poprzedzielana siecią ulic na bloki parcel. Wspomniana rzeka Młynówka straciła swoje graniczne znaczenie i w późniejszym okresie została zasypana. Rynek miejski przeniesiono w tym okresie na południe miasta, a jego północną granicę tworzyła droga na Ostrów i dalej na Kujawy (ul. Farna, ob. ul. 700–lecia). Rozpoczętą przez abpa Janisława budowę murów obronnych kontynuował abp Jarosław Skotnicki oraz późniejsi arcybiskupi gnieźnieńscy²⁶². Linia obronna miasta nie została jednak nigdy zamknięta wokół owalu miasta. W końcu XIV w. mur otaczał miasto jedynie od

²⁵⁹ *Visitationes*, s. 278; [...] *sunt civiles laterificiles et cementariae* (1511/1512).

²⁶⁰ Por. szczegółowy opis siedziby arcybiskupiej z lustracji w roku 1679 podczas objęcia arcybiskupstwa przez Stefana Wydżgę, w: *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, s. 85 n. oraz przypis 2. Rezydencja arcybiskupów, zbudowana około połowy XIV w., nie była budowlą obronną. Dopiero po kolejnych modernizacjach (XV–XVII w.) przystosowano obiekt do obrony biernej przed atakiem artyleryjskim, por. Cz. Sikorski, *Zamek w pałuckiej Wenecji*, s. 58 na podstawie *Visitationes*, s. 275 n. (opis miasta Żnina).

²⁶¹ KDW 3 nr 1374. Por. E. Callier, *Kronika żałobna*, s. 233; J. Kądziołka, *Żnin po lokacji*, s. 58. Obszar miasta po lokacji przybrał kształt owalu, z wyraźnym dostosowaniem do warunków topograficznych, o średnicy 550 m i 350 m oraz powierzchni około 12 ha.

²⁶² W specjalnym dokumencie z 1343 r. abp Janisław chwali mieszczan żnińskich za pilność w budowie murów miejskich, por. *Visitationes*, s. 280: [...] *Joppida notum in Zneyna constantiam et benivolentiam et sollicitudinem in muris construendis*; J. Widański, *Miejskie mury obronne*, s. 518 przenosi datę pierwszej wzmianki o murach na rok 1443.

zachodu, na odcinku: od wypływu rzeki Młynówki z Gaśawki na północy, do Bramy Wodnej prowadzącej w stronę Jeziora Czaple — na południu²⁶³. Dla zwiększenia obronności miasta mur wyposażono w dwie baszty i dwie bramy (Poznańska i Wodna), zaś na całej długości poprzedzono dwiema fosami i wałem ziemnym²⁶⁴. Na wschodzie mur zrealizowano jedynie w partii fundamentów, a budowy już nigdy nie wznowiono. Przy drodze w stronę Ostrowa, tuż przy moście zwodzonym na Gaśawce (ul. Farna) wzniesiono murowaną Bramę Toruńską wyposażoną w dwie wieże²⁶⁵.

Pomyślny rozwój miasta był rezultatem dbałości arcybiskupów o Żnin, który wkrótce stał się ulubioną siedzibą wielu arcybiskupów, między innymi Janisława, Jarosława Skotnickiego, Janusza Suchywilka i innych. Aby zapewnić mieszkańcom nowe tereny pod zabudowę miejską oraz szersze zaplecze gospodarcze, w 1334 r. przyłączono do miasta wyspę Ostrów²⁶⁶ a w 1372 r. nadano mieszczanom folwark arcybiskupi na wyspie Czaple²⁶⁷. Ważne znaczenie dla gospodarczego rozwoju omawianej miejscowości miała sprzedaż wójtostwa żnińskiego w 1350 r., połączona z ponowną lokacją miejską na prawie średzkim, oraz przywilej z 1387 r. zezwalający władzom Żnina na pobieranie podatków od obywateli na potrzeby miasta²⁶⁸. Wcześniej musieli pojawić się w Żninie rzemieślnicy, choć pierwsza wzmianka o nich pochodzi z XIV w. i dotyczy: w 1343 r. sukien-

²⁶³ Por. rekonstrukcję murów według Z. Schmidt, *Rozwój układu*, mapa III; J. Widański, *tamże*, s. 521 rys. 67. Obwód granic miejskich wynosił 1400 m, z czego na odcinku około 700 m wybudowano mury obronne, na długości 300 m budowa murów była rozpoczęta i nie dokończona, a prawie 200 m obwodu wyposażono w obwarowania drewniano-ziemne.

²⁶⁴ M. Obremski, *Żnin*, s. 25.

²⁶⁵ Budowę bramy rozpoczęto w XIV w., zakończono w XV w., a w 1809 r. z polecenia władz pruskich rozebrano, por. E. Callier, *Kronika żalobna*, s. 198.

²⁶⁶ Por. J. Warężak, *Rozwój uposażenia*, s. 60. Dawny plac targowy stracił swoje znaczenie i spadł do roli targu rybnego (*circulus piscatoralis*), a w XVI w. przekształcony został w przedmieście, por. J. Kądziołka, *Żnin po lokacji*, s. 57. Darowiznę Ostrowa ponowiono w latach 1384 i 1443 r., zapewne ze względu na słaby napływ nowych osadników i powolny proces przekształcania osady w duchu prawa średzkiego.

²⁶⁷ *Visitationes*, s. 279 za przekazany grunt folwarczny mieszczanie płacili arcybiskupstwu czynsz w wysokości 3 wiardunków groszy czeskich od każdego śladu. W 1580 r. rolę w osadzie Czaple uprawiało 23 rolników.

²⁶⁸ KDW 6 nr 155 (1350); *Visitationes*, s. 303, 309 i KDW 6 nr 297 (1387).

ników, korzystających z folusza arcybiskupiego przy młynie zbożowym na rzece Grzmiącej²⁶⁹, w 1350 r. ponownie tkaczy oraz młynarzy, rzeźników, piekarzy, postrzegaczy i garncarzy²⁷⁰ wreszcie w 1387 r. szewców, kowali i rybaków²⁷¹. Handlem zajmowała się z pewnością znaczna grupa mieszczan, gdyż dokument arcybiskupi z 1350 r. wymienia ich trzy kategorie: kramarzy (*institores*), kupców (*mercatores*) i sprzedawców soli. W wykazach podatkowych występują również przekupki, sprzedawcy wina, śledzi i piwa. Targ żniński i doroczne jarmarki odwiedzali obcy kupcy, głównie z Torunia i miejscowości należących do latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego²⁷². Ważną rolę religijną i kulturotwórczą odgrywało duchowieństwo skupione wokół klasztoru dominikanów i kościoła św. Jana Chrzciciela, kościoła pod wezw. Świętej Trójcy przy Bramie Toruńskiej, kościoła i szpitala Świętego Ducha powstałego przed 1512 r. a także kościoła parafialnego Najświętszej Maryi Panny (w XVI w. św. Floriana) na Ostrowie. Ten ostatni, także po lokacji nowego miasta za rzeką Gaśawką, nadal pełnił funkcję kościoła parafialnego. Do parafii, oprócz Żnina należały Bożejewice, Bożejewiczki, Gogółkowo, Sarbinowo, Skarbienice i Jaroszewo²⁷³. Kościół parafialny przypuszczalnie zniszczony w 1331 r., został ponownie wzniesiony około 1343 r., najpierw jako drewniany a w początkach XV w. rozpoczęto budowę obecnego gotyckiego kościoła murowanego²⁷⁴.

Już w 1383 r. źródła wspominają o burmistrzu, radzie i starszych, zaś w 1387 r. o radzie z burmistrzem i pospólstwie²⁷⁵. Nie był to jednak jeszcze w pełni ukształtowany samorząd miejski, gdyż w dalszym ciągu, zgodnie z zasadami prawa średzkiego, pierwszoplanową

²⁶⁹ KDW 2 nr 1213; 2 nr 1343.

²⁷⁰ KDW 6 nr 155. Por. J. Kądziołka, *Żnin po lokacji*, s. 57.

²⁷¹ *Visitationes*, s. 303, 309; J. Kądziołka, *tamże*, s. 60.

²⁷² MPH t. 2 s. 729 kupcy toruńscy zostali napadnięci w 1383 r. pod Żninem przez rycerza Jana Gałązkę, a w 1389 r. przez podkomorzego toruńskiego Świętosława.

²⁷³ *Liber beneficiorum*, s. 143; W. Semkowicz, *Ród Pałuków*, s. 214. Szkoła dominikańska w Żninie znana w 1461 r., dokąd kapituła masowo kierowała studentów na studia artium i filozofii, por. J. Wiesiołowski, *Dominikanie w miastach*, s. 250.

²⁷⁴ KZSz t. 11 z. 21 s. 21, 44 n.; Cz. Sikorski, *Zarys dziejów*, s. 89; SG t. 14 s. 811.

²⁷⁵ MPH t. 2 s. 750–1383 r. (*Kronika Janka*); *Visitationes*, s. 303, 309 oraz KDW 6 nr 297 (1387).

rolę w Żninie odgrywał wójt dziedziczny²⁷⁶. Dopiero po wykupieniu przez miasto w 1400 r. wójtostwa od Męcła i jego siostry Łucji za 300 grzywien (spłaconych w ratach), całkowitą władzę przejął samorząd miejski²⁷⁷. W połowie XV w. Żnin liczył około 1500 mieszkańców, biorąc zaś pod uwagę jego rolę jako centrum klucza dóbr arcybiskupich i ośrodka rynku regionalnego na Pałukach, następnie posiadanie rozbudowanego kształtu przestrzennego, kilku kościołów, różnych grup społecznych wśród mieszkańców oraz instytucji świeckich i kościelnych — należał wówczas do miast średniej wielkości, czyli *civitates et oppida secundi ordinis* (kategoria II)²⁷⁸. Wskutek pierwszego rozbioru Polski Żnin przeszedł pod panowanie pruskie i został włączony do nowego powiatu inowrocławskiego²⁷⁹.

Zakończenie

Rozwój procesów urbanizacyjnych na obszarze latyfundium arcybiskupów gnieźnieńskich do końca XIV w. był ściśle powiązany z aktualnym zaawansowaniem stanu gospodarczego posiadłości kościelnych. Charakterystycznym zjawiskiem występującym w tych dobrach, podobnie jak w klasztornych, była komasacja wsi kościelnych wokół wybranych osad, które począwszy od XIV w. zaczęto przekształcać w ośrodki miejskie na prawie niemieckim, lokalizując w nich równocześnie kościoły parafialne, siedziby zarządu dóbr, a niekiedy rezydencje o charakterze obronnym (Kamień Krajeński, Opatówek). Regułą było zakładanie miast arcybiskupich przy głównych drogach wiel-

²⁷⁶ Por. Z. D r ó j k o w s k i, *Geneza prawa średzkiego*, s. 63 n. Najstarsza pieczęć miejska na dokumencie z początku XV w. została datowana na XIV w., por. M. G u m o w s k i, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960 s. 262.

²⁷⁷ KDW 6 nr 385. Męcł i Łucja byli zapewne dziećmi Męcła z Żarnowa znanego z dokumentu z 1350 r. Por. także H. S a m s o n o w i c z, *Elita władzy w małych miastach Polski w późnym średniowieczu*, w: *Genealogia—kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. W r o n i s z e w s k i, Toruń 1989 s. 147 przypis 6.

²⁷⁸ J. W i e s i o ł o w s k i, *Sieć miejska w Wielkopolsce*, s. 396; M. B o g u c k a, H. S a m s o n o w i c z, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 115.

²⁷⁹ SG t. 14 s. 810; J. T o p o l s k i, *Rozwój latyfundium*, s. 57. Żnin wraz z 10 wsiami i 3 folwarkami został skonfiskowany na rzecz skarbu pruskiego. Pozostałe przy arcybiskupstwie dobra w ziemi żnińskiej tworzyły odtąd klucz jaroszewski.

kopolskich prowadzących na Pomorze, Kujawy i do Małopolski, a także z dala od większych ośrodków miejskich. Słaby rozwój miasta Opatówka, położonego tuż przy stołecznym Kaliszu potwierdza słuszność takiej polityki arcybiskupów. Największe zasługi w dziele umacniania gospodarczego latyfundium gnieźnieńskiego położyli głównie arcybiskupi: Jakub ze Żnina (1118–1144), Janusz (1259–1271), Jakub Świnka (1283–1324), Janisław (1314–1341) i Jarosław Bogoria Skotnicki (1342–1374). W dziedzinie urbanizacji prowadzonej w wielkopolskich dobrach arcybiskupich wyróżnił się szczególnie Janisław, któremu przypisuje się założenie trzech miast (Kwieciszewo, Grzegorzew, Opatówek), natomiast w realizacji budownictwa obronnego i rezydencjonalnego najczęściej działał abp jarosław Skotnicki. Za wyjątkiem Żnina, który przekształcony został w duży i prężny ośrodek miejski jeszcze w XIII w., pozostałe miasta arcybiskupie założone w XIV stuleciu, w niewielkim stopniu różniły się od osad wiejskich. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy było nadawanie lokowanym miastom prawa średzkiego, korzystniejszego dla właścicieli, lecz hamującego rozwój samorządu i stawiającego przed mieszkańcami większe obowiązki materialne wobec dziedzicznego wójta oraz pana miasta.

Spośród 14 miast istniejących w całym latyfundium arcybiskupów gnieźnieńskich w początkach XVI w., jedynie pięć osiągnęło odpowiedni poziom gospodarczy, demograficzny i urbanizacyjny (Żnin, Łowicz, Uniejów, Turek, Skierniewice), który pozwalał im na skuteczne konkurowanie z silniejszymi gospodarczo miastami królewskimi.

MIECZYSLAW BRUST

Town locations in the holdings of the Archbishopric of Gniezno in Wielkopolska in the 13th and 14th century

Summary

The Archbishopric of Gniezno held one of the largest aggregates of landed estates (*latifundia*) in Piast Poland (the other great landowner was the Bishop of Cracow). They spanned vast tracts of land from Kujawy through east Wielkopolska, the Lands of Łęczyca and Sieradz, Mazowsze down to Małopolska. By the end of the Middle Ages the Bishop of Gniezno possessed c. 320 villages and 14 towns. As many as nine towns were founded outside Wielkopolska, while the remaining five (Grzegorzew, Kamień, Kwieciszewo, Opatówek, and Żnin) were set up on the core territory of the province. This article focuses on the latter group, i.e. town locations in Wielkopolska proper.

Drawing on the available archaeological studies and extant written sources the author of this article conducts a thorough analysis of the formation of the five ecclesiastical towns of Wielkopolska from the pre-location period up to their incorporation in accordance with German law and the emergence of urban communities within clearly demarcated borders. The high point of city-founding coincided with the rule of Archbishop Janislaw (1314–1341). It was then that Kwieciszewo, Grzegorzew and Opatówek were founded. It is a characteristic trait of the history of those places that prior to the incorporation in each case the neighbouring villages were clustered round a settlement which, in the course of the 15th century, was transformed into an urban centre. The urban transformation was accompanied by the construction of a parish church, municipal buildings for the estate managers, and occasionally a fortified residence (Kamień, Opatówek, Żnin). As a rule, the new towns were founded along the main routes from Wielkopolska to Gdańsk and West Prussia, Kujawy, and Małopolska.

Of the five towns that had been erected by the end of the 14th century only Żnin developed into a big and vibrant urban centre that could successfully compete with more prosperous crown cities. The remaining archbishop's towns did not differ very much from villages. Agriculture rather than crafts and trade continued to be the main source of livelihood for the town-dwellers. One of the reasons of their slow growth was the adoption of the Law of Sroda, a variant city charter named after Sroda Slaska, a town in Silesia. It tended to restrict the authority of municipal self-government, strengthened the role of the hereditary *wójt* and the town patron, and placed greater material burdens on the burghers.

Translated by A. Branny